

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ENDÜLÜS EMEVİLERİNDE BİRİNCİ
BÜYÜK FİTNE DÖNEMİ

Nurşen ALTUNDAĞ
2501170413

TEZ DANIŞMANI:
Prof. Dr. Nurettin Gemici

2. DANIŞMAN:
Doç. Dr. Osman Aydınlı

İSTANBUL – 2020

ÖZ

ENDÜLÜS EMEVİLERİNDE BİRİNCİ BÜYÜK FİTNE DÖNEMİ

NURŞEN ALTUNDAĞ

Müslümanlar 92/711 yılında adım attıkları İspanya'nın fethini 3 yıl gibi kısa bir sürede tamamlamışlardır. Ardından Endülüs'ü Şam'dan gönderilen Valiler aracılığı ile yönetmeye başlamışlar, 139/756 senesinde ise Endülüs Emevi Devleti'ni kurmuşlardır. Ancak devletin kurulması üzerinden bir asır geçmemişken, III. (IX.) yüzyıl boyunca bir dizi iç karışıklık ve ayaklanmanın olduğu, kaynaklarda “Fitne Dönemi” olarak isimlendirilen dönem başlamıştır. İlk önce Tuleytula'da başlayan ayaklanmalar, başkent Kurtuba dışında tüm bölgelere yayılarak devletin siyasi otoritesini sarsacak seviyeye ulaşmıştır. Emevi idaresi, devlete vergi ödemeyi reddederek bağımsızlık iddiası taşıyan birden fazla grupla baş etmek zorunda kalmıştır. Bu durum iç karışıklıkları fırsat bilen Hristiyan güçlerin Emevilere karşı saldırıya geçmesine zemin hazırlamıştır. Bu çalışmanın amacı, devleti neredeyse dağılmanın eşiğine getiren birinci büyük fitne dönemini siyasi tarih bağlamında nedenleri ve sonuçları ile birlikte ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, İsyân, Benû Kasî, İbn Mervan, İbn Hafsûn, Tuleytula, Fitne.

ABSTRACT

THE FIRST MAJOR FITNA PERIOD IN ANDALUSIAN UmayyADS

Nurşen ALTUNDAĞ

Muslims completed the conquest of Spain, which they stepped in in 92/711, in 3 years a very short time. Then they started to rule Andalusia through governors sent from Damascus, and in 139/756 they established the Andalusian Umayyad State. While it has not been a century since the establishment of the state, a period called “Fitna Period” started in the sources with a series of internal confusion and uprisings during the 3rd century. The uprisings that first started in Tuleytula spread to all regions except the capital, Kurtuba, and reached the level that would shake the political authority of the state. The Umayyad administration had to deal with multiple groups claiming independence by refusing to pay taxes to the state. This situation paved the way for the Christian powers who had the opportunity from internal confusion to attack the Umayyads. The aim of this study is to reveal the first major fitna period that brought the state to the brink of disintegration with its causes and consequences in the context of political history.

Key Words: Andalusia, Rebellion, Benû Kasî, İbn Marvan, İbn Hafsûn, Tuleytula, Fitna.

ÖNSÖZ

Müslümanların Batı Avrupa’da yaklaşık sekiz asır boyunca hüküm sürdükleri coğrafyanın adı olan Endülüs, Avrupa’nın karanlık ortaçağını aydınlatan görkemli bir medeniyet olarak tarihteki zirve yerini almıştır. İslam tarihi içerisinde Endülüs, farklı dinlerin ve etnik yapıların birlikte yaşama tecrübesini üst düzeyde sergiledikleri, doğunun ilmi ve kültürel birikimlerini Batı ile buluşturan bir medeniyet olarak önemli bir yere sahiptir.

711 senesinde İspanya’ya giren İslam orduları, çok kısa bir zaman zarfında ülkenin fethini tamamlamış, Avrupa’nın içlerine kadar ilerlemiştir. Emevi Devleti’ne bağlı Valiler Dönemi olarak zikredilen 715-750 seneleri kuruluş ve kökleşme dönemidir. Emeviler’in Abbasiler tarafından yıkılması (750) ve Abbasi katliamından kurtulan Emevi prensi Abdurrahman’ın 756 senesinde Endülüs’ü ele geçirmesi ile hilafet merkezine bağlı bir eyalet olmaktan çıkarak, bağımsız olarak yönetilmeye başlanmıştır.

Emirlik Dönemi (756-929) olarak isimlendirilen yeni dönemde I. Abdurrahman ile temelleri atılan ve II. Abdurrahman ile dönüm günlerini yaşayan Endülüs, devletin kuruluşu üzerinden henüz bir asır bile geçmemişken, neredeyse çöküşe götüren bir dizi isyan ve karışıklığa sahne olmuştur.

Bu dönemde, gelecekte topraklarını İslam hâkimiyetinden geri almayı başaracak olan Hristiyan topluluklar, ülkenin içinde bulunduğu her türlü iç karışıklığı bir fırsat olarak değerlendirmiş ve devletleşme sürecine adım atabilmişlerdir. Emevi idaresi, kuruluşundan yüz sene sonra karşılaştığı ve yaklaşık altmış sene süren bu kriz dönemini, ancak III. Abdurrahman (912-961) gibi güçlü bir hükümdarın başarılı siyaseti sayesinde atlatabilmiştir. Bu başarısının da etkisiyle Halife unvanı alan hükümdar, ülkede birlik ve huzuru yeniden tesis etmiştir.

Tarihi kaynaklarda “el-Fitnetü’l- Kübra”(Büyük Fitne) olarak isimlendirilen bu karmaşa döneminde gerçekleşen isyan hareketlerinin siyasi ve sosyal altyapılarının inceleneceği bu tez “Endülüs Emevilerinde Birinci Büyük Fitne Dönemi” olarak isimlendirilmiştir. İki bölümden oluşan tezin giriş bölümünde çalışmada kullanılan kaynak ve araştırmaların tanıtımı yapılmıştır. Ardından İber Yarımadasının coğrafi

olarak konumundan, siyasi ve sosyal olarak içinde bulunduğu tarihsel süreçten bahsedilmiştir.

Birinci bölümde Müslümanlar tarafından fethedilen Endülüs'ün Fitne dönemine varıncaya kadarki tarihi süreci incelenmiştir. Ardından fitne dönemindeki isyanların hangi sebepler üzerine gerçekleştiği toplumsal, ekonomik, siyasi ve coğrafi faktörler üzerinden izah edilmiştir.

İkinci ve son bölümde ise büyük fitne döneminde vuku bulan önemli isyanlar gerçekleştikleri bölgelere göre tasnif edilerek, sebepleri ve sonuçları ile değerlendirilmiştir.

Bu vesile ile Endülüs alanında çalışacağı konuyu seçmemde ve araştırmamın her aşamasında destekleri ile yanımda olan saygıdeğer danışmanlarım Doç. Dr. Osman Aydın ve Prof. Dr. Nurettin Gemici'ye teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca tezin hazırlanması için sağlamış oldukları maddi katkılarından dolayı Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ediyorum. Son olarak çalışma süresince yabancı kaynaklara erişim noktasında ve yazılan bölümlerin tashihi hususunda her türlü desteğini esirgemeyen değerli eşim Abdulkadir Altundağ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Nurşen ALTUNDAĞ

İSTANBUL, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii
TEZDE KULLANILAN KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK FİTNE HAREKETİNE KADAR ENDÜLÜS TARİHİ

1.1. İber Yarımadasının Coğrafi Yapısı	3
1.2. İslam Fethinden Önce İber Yarımadasının Siyasi ve Dini Durumu.....	5
1.3. Müslümanlar Tarafından Fethinden Büyük Fitne Hareketine Kadar “Endülüs”	7
1.3.1. Endülüs’ün Fethi	7
1.3.2. Valiler Dönemi.....	11
1.3.3. Endülüs Emevi Devleti’nin Kuruluşu ve Emir Muhammed Dönemine Kadarki Tarihi Süreç	15

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK FİTNE HAREKETİNİN GENEL SEBEBLERİ

2.1. Büyük Fitne Hareketinin Genel Sebepleri.....	19
2.1.1. Toplumsal Faktörler	20
2.1.2. Ekonomik Faktörler	22
2.1.3. Siyasi Faktörler	24
2.1.4. Coğrafi Faktörler.....	26

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK FİTNE DÖNEMİNDE VUKU BULAN ÖNEMLİ İSYANLAR

3.1. Endülüs'ün Kuzeyindeki İsyanlar	28
3.1.1. Benû Kasî Hareketi	28
3.1.1.1. Benû Kasî Hareketinin Sonu	31
3.1.1.2. Değerlendirme	32
3.1.2. Diğer İsyanlar	34
3.1.2.1. Sarakosta'da Tucîbilerin İsyanı	34
3.1.2.2. Semmûre'de İbnü'l-Kıtt Hareketi	35
3.2. Endülüs'ün Orta Kısımındaki İsyanlar	36
3.2.1. Tuleytula İsyanı	36
3.2.1.1. Tuleytula İsyanının Özellikleri ve Değerlendirme	41
3.2.2. Benû Mervân Hareketi	43
3.2.2.1. Benû Mervan Hareketinin Sonu	47
3.2.2.2. Değerlendirme	48
3.3. Endülüs'ün Güneyindeki İsyanlar	50
3.3.1. Ömer b. Hafsun İsyanı	50
3.3.1.1. İbn Hafsun Hareketinin Sonu	57
3.3.1.2. Değerlendirme	60
3.3.2. İşbîliye'de Arap-Müvelledûn Çatışması	63
3.3.3.1. Değerlendirme	71
3.3.3. Diğer İsyanlar	73
3.3.3.1. İlbire'de Arap-Müvelled Çatışması	73
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	75
KAYNAKÇA	78
EKLER	90

KISALTMALAR LİSTESİ

AD	: Anno Domini(Milattan Önce)
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
AİBÜ	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi
b.	: Bin, İbn
Bkz	: Bakınız
c.	: Cilt
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
EI²	: Encyclopedia of Islam/Second Edition
fasc.	: Fasikül
h.	: Hicrî
m.	: Milâdî
m.ö	: Milattan Önce
m.s	: Milattan Sonra
N.	: Numara
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sınırları
thk.	: Tahkik Eden

ty. : Basım Tarihi Yok
Vol. : Volume(Cilt)
Yay. : Yayınevi
yy. : Basım Yeri Yok

TEZDE KULLANILAN KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Tezde kullanılan kaynakların başında Müslüman tarihçiler tarafından kaleme alınan Arapça eserler yer almaktadır. İkinci olarak çeşitli dillerde yazılmış Hristiyan tarihçilerin eserleri gelmektedir. Bunların çoğunluğu İngilizce'ye veya Arapça'ya tercüme edilmiş kaynaklardan oluşmaktadır. Ek olarak çağdaş araştırmacılar ve akademisyenlerin eserlerinden faydalanılmıştır.

Endülüs tarihinin ana kaynaklarından kabul edilen müellifi meçhul olan “Ahbâru Mecmû'a”¹ ve İbn Kûtiyye (ö.367/977)'nin “Târîhu İftitâhi'l-Endelüs”²ü çalışmamızın temel kaynakları arasındadır. Her iki eserde de, Müslümanların İspanya'ya ilk girişinden (92/711) başlayarak Emîr Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman döneminin (888-912) sonuna kadar geçen olaylar muhtasar bir şekilde ele alınmıştır. Ancak Ahbâru Mecmû'a Arap ve Berberiler ile ilgili haberlere öncelik vermişken, İbn Kûtiyye'nin Müvelledun ile ilgili haberlere fazlaca yer vermiş olması, konumuzun merkezinde olan Müvelledun kaynaklı isyanları incelerken özellikle faydalandığımız bir eser olmuştur.

İbn Hayyan (ö. 469/1076)'ın günümüze tamamı ulaşmayan “el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs”³ adlı eseri Endülüs'ün fethinden Halife II. Hakem döneminin (961-976) sonuna kadarki tarihi içine alan çok önemli bir eserdir. Özellikle Fitne dönemindeki ayaklanmalara karşı devletin yürüttüğü askeri faaliyetlere ve Hristiyan krallıklar ile olan ilişkilere detaylı şekilde yer veren eser olduğu için, çok sık faydalandığımız bir kaynak olmuştur.

İbn İzârî (ö. 712/1312)'nin “Kitâbu'l-Beyâni'l-Muğrib fi Ahbâri Endelüs ve'l-Mağrib”⁴ adlı eserinin II. cildinin fitne dönemindeki emirlerin biyografisine ve dönemde gerçekleşen siyasî gelişmelere geniş çaplı yer vermiş olması, ayrıca kuraklık

¹ Müellifi Meçhul, **Ahbâru Mecmû'a**, thk., İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kahire, 1989.

² İbn Kûtiyye, Abu Bekir Muhammad Kurtubî, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, Thk, İbrahim el-Ebyari, Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri ve Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnani,1989.

³ İbn Hayyan, Ebû Mervan Hayyan b. Halef b. Hüseyin el-Ümevi (469/1076), **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs**, thk. İsmail Arabi, Magrib, Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, 1990; thk. P. Melchor M. Antuna, Paris, 1937; thk. Mahmud Ali Mekki, Kahire, el-Meclisü'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1970; thk. Mahmud Ali Mekki, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1973/1393; thk. Pedro Chalmeta, Rabat-Madrid 1979.

⁴ İbn İzârî, Ebu Abdullah Muhammed el-Merrakuşî, **Kitâbu'l-Beyâni'l-Muğrib fi Ahbâri Endelüs ve'l-Mağrib**, Thk:G.S.Colin – E.Levi Provençal, Beyrut, Daru'sSekafe, 1983.

ve deprem gibi doğal afetlerin Endülüs'teki etkileri konusunda önemli bilgiler içermesi konumuz hakkındaki bazı olayların anlaşılmasına önemli katkılar sağlamıştır.

Hicrî 628 (M. 1230) yılı sonuna kadar geçen dünya olaylarını içeren İbnü'l-Esîr (ö.630/1233)'in "el-Kâmil Fi't-Târih"⁵ isimli kitabı, Temel İslâm Tarihi kaynakları arasında en çok müracaat ettiğimiz eser olmuştur. Ancak müellifin en fazla bilgiye ihtiyacımız olan ayaklanmaların yoğunlaştığı Emir Abdullah dönemine (888-912) dair eserinde hemen hemen hiç bilgiye yer vermemiş olması bizi şaşırtmıştır. Ama bununla birlikte eserin IV. ve V. ciltlerinden Valiler Dönemi ve akabinde Emir Abdullah zamanına kadarki yöneticilerin siyasi faaliyetleri hususunda faydalanılmıştır.

Nuveyrî'nin (ö. 733/1333) otuz üç ciltlik tek eseri olan "Nihayetu'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb"⁶inde XXIII. ve XXIV. ciltlerinde Endülüs'ün fethinden fitne döneminin sonuna kadar yüzeysel olarak yer verilmiştir. Fitne dönemindeki olayları ekonomik ve ictimai olarak değerlendiren müellifin görüşlerinden faydalanılmıştır.

İbn Haldûn (ö.808/1406)'un "Kitâbü'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve Men Âsârahum min Zevi's-Sultâni'l-Ekber"⁷ adlı eserinde Endülüs siyasi tarihi ile ilgili olaylar çok kısa bir şekilde anlatılmış ve tespit edebildiğimiz bazı yerlerde bize göre olaylar hatalı şekilde zikredilmiştir. Özellikle İsbîliye'deki Arap-Muvelledûn çatışması konusunda verdiği bilgilerdeki karışıklık, İbn Hayyan'ın eserindeki tafsilatlı bilgiler aracılığıyla giderilmiştir.

⁵ İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), **el-Kâmil Fi't-Târih**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Darü'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1997.

⁶ Nuveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb (ö. 733/1333), **Nihayetu'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb**, Darul-Kütüb vel-Vesaikil-Kavmiyye, 1423/2003, Kahire.

⁷ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahum min zevi's-sultâni'l-ekber(Tarih-i İbn Haldûn)**, thk. Halil Şehade, Dar'ul-Fikr, Beyrut, 1988.

İbnü'd-Delâî'nin “Terşî‘u'l-aḥbâr ve tenvî‘u'l-âşâr”⁸ isimli eseri daha çok coğrafi bir eser olsa da Benû Kasî isyani hakkında çok geniş tafsilat verdiği için bu konuda özellikle başvurduğumuz bir kaynak olmuştur.

İber yarımadasının coğrafi yapısını incelerken Ebu Ubeyd el-Bekri'nin “el-Mesâlik ve'l-Memâlik”⁹i ve İdrisî'nin “Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs li'l-İdrisî”¹⁰ isimli eserlerinden faydalanılmıştır. İsyancıları gerçekleştirdiği Endülüs şehirlerinin coğrafi yapısını incelerken, Tarih-Coğrafya ansiklopedisi olan Himyerî'nin (ö.727/1327) “er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr”¹¹ isimli eserinden faydalanılmıştır.

Yukarıda zikredilen Müslüman tarihçilerin kaleme aldığı temel kaynakların yanında, birçok araştırma eserine de başvurduk. Özellikle batılı araştırmacıların yaptığı çalışmalar müracaat ettiğimiz eserlerin önde gelenlerindedir. Bunlar içinde Hollandalı şarkiyatçı Reinhart Dozy,¹² E. Levi Provencal,¹³ Philip K. Hitti,¹⁴ Joseph F. O'Callaghan,¹⁵ W. Montgomery Watt,¹⁶ Hugh Kenndy¹⁷ eserlerinden çok sık faydalandığımız araştırmacılardandır. Özellikle Müslümanların Hristiyanlar ile temas ettikleri durumlarla ilgili İslami kaynaklarda rastlamadığımız detayları, bu çalışmalar vasıtasıyla inceleme fırsatı bulduk. Ayrıca bu eserler, olayların yorumlanması açısından büyük önem taşımaktadırlar.

⁸ İbnü'd-Delâî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Enes b. Dilhâs el-Uzrî ed-Delâî, **Terşî‘u'l-aḥbâr ve tenvî‘u'l-âşâr ve'l-bustân fi ġarâ‘ibi'l-büldân ve'l-mesâlik ilâ cemî‘i'l-memâlik**, thk. Abdülazîz el-Ehvânî, Mehad ed-Dirâsât el-İslâmiyye, Madrid, 1965.

⁹ Ebu Ubeyd el-Bekri, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, tah. Adria van Loven, Andrew Frey, Dar'ül Ğarb el-İslami, 1992.

¹⁰ İdrisî, **Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs li'l-İdrisî**, thk. R. Dozy, Michael Jan de Goeje, Leiden 1866.

¹¹ İbn Abdülmün'im el-Himyerî, **er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr**, thk. İhsan Abbas, Müesset nasır lissekafe, Beyrut, 1980.

¹² Reinhart Pieter Anne Dozy, **Histoire des Musulmans d'Espagne “Spanish Islam”** (İngilizce trc. F. Griffin Stokes), London: Chatto-Windus, 1913.

¹³ E. Levi, Provencal, **Tarih İsbanya el-İslâmiyye mine'l-Feth ila Sükutü'l-Hilafeti'l-Kurtuba (711-1031)**, Çev. el-Bambi, Ali Abdurrauf –Ali İbrahim el-Menufi – esSeyyid Abduzzahir Abdullah), Kahire: el-Meclisi'l-A'la li'sSekafe 2000.

¹⁴ Philip K. Hitti, **History of The Arabs From the Earliest Times to the Present**, Macmillan Publishing, 1970.

¹⁵ Joseph F. O' Callaghan, **A History Of Medieval Spain**, New York: Cornell University Press, 1975.

¹⁶ W. Montgomery Watt, Pierre Cachia, **Endülüs Tarihi**, Çev. Qiyas Şükürov- Cumhuriyetin Adıgüzel, Küre Yayınları, 2018.

¹⁷ Hugh Kenndy, **Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi**, Çev. Ayşenur Demir, Dergâh Yayınları, 2019.

Çalışmamıza Müslüman araştırmacıların eserleri de önemli katkılar sağlamış ve bize rehberlik etmiştir. Bunlar arasında S. Muhammed İmaduddin,¹⁸ Nureddin Âl-i Ali,¹⁹ Muhammed Abdullah İnân,²⁰ gibi çağdaş araştırmacıların olayların yorumlanmasında çalışmamıza önemli katkıları olmuştur.

Son olarak ülkemizde Endülüs tarihi ile ilgili yapılmış çalışmalar her ne kadar az olsa da, çalışmamıza büyük katkı sağlamışlardır. Mehmet Özdemir'in "Endülüs Müslümanları Siyasi Tarihi"²¹ eseri ile "Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri"²² isimli doktora tezi çalışmamızın her aşamasında başvurduğumuz temel bir eser olmuştur. Özdemir'in özellikle doktora tezinde Fitne döneminde gerçekleşen isyanların mahiyeti hakkında çok önemli değerlendirmeleri bulunmaktadır. "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi"²³'nin 4. Cildi Endülüs tarihi hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Aynı şekilde "İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı'nın"²⁴ 4. Cildi de Endülüs Tarihine ayrılmıştır. Her iki eserden de, azami derecede faydalanmış bulunmaktayız.

¹⁸ S.M. İmaduddin, **Endülüs Siyasi Tarihi**, Çev. Yusuf Yazar, Ankara, Rehber Yayıncılık, 1990.

¹⁹ Nureddin Âl-i Ali, **Endülüs Tarihi**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2010.

²⁰ Muhammed Abdullah İnân, **Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs**, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1317/1997.

²¹ Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2017.

²² Mehmet Özdemir, " **Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri**", (doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Ankara, 1989.

²³ Yıldız, Hakkı Dursun, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988.

²⁴ **İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı**, Yazar: Kolektif, Siyer Yayınları, 2018.

GİRİŞ

Endülüs'te Müslüman hâkimiyeti kuruluş ve kökleşme dönemi olan Valiler Dönemi'nde ve ardından gelen Emirlik Dönemi'nde pek çok sorunla karşılaşmıştır. Ancak bu sorunlar Endülüs Emevi Devleti emiri II. Abdurrahman ile düğün günlerinin yaşanmasına engel olmamış ve ilerlemesini durduramamıştır.

II. Abdurrahman'dan sonra gelen beşinci Emir Muhammed (852-886) zamanında ülkede birden patlak veren isyanlar zamanla güçlenmiş ve önceki dönemlerde gerçekleşen isyanlardan farklı bir mahiyet taşıdığını belli etmiştir. Nitekim Emir Münzir(886-888) döneminde devam eden, Emir Abdullah (888-912) dönemine gelindiğinde devletin Kurtuba hariç her bölgesini kuşatan ayaklanma ve karışıklıklar, baş edilmesi güç bir seviyeye ulaşmıştır. Bizi bu çalışmaya iten sebep de, düğün günlerinin ardından ülkenin içine düştüğü bu karmaşanın nedenlerini araştırma isteğidir.

Fitne dönemi olarak isimlendirilen bu karmaşa döneminde gerçekleşen önemli isyanları ele alacağımız tezimiz, siyasi tarih bağlamında olup dönemin sosyal ve kültürel hayatına dair doyurucu pek bilgi vermemektedir. Çünkü bu çalışmanın asıl amacı, devletin bekasını tehdit edecek seviyeye ulaşan bu isyanları, siyasi tarih bağlamında sebepleri ve sonuçlarıyla ele alarak ortaya koymaktır.

Çalışmamız Giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmada kullanılan kaynak ve araştırmaların tanıtımı yapılmıştır. Özellikle isyanların mahiyeti konusunda sıkça başvurulan eserlerden bahsedilmiştir. Ardından Müslümanların Endülüs fetih hareketini ve hangi koşullarda bu topraklar üzerine sefer düzenlediklerini anlayabilmemiz ve Müslüman yöneticilerin idari yeteneklerini değerlendirebilmemiz için İber Yarımadasının fetihten önceki durumundan söz edilmiştir. Ardından bölgenin coğrafi olarak konumundan, siyasi ve sosyal olarak içinde bulunduğu tarihsel süreçten bahsedilmiştir.

Birinci bölümde Müslümanlar tarafından fethedilen Endülüs'ün Fitne dönemine varıncaya kadarki tarihi süreci incelenmiştir. Valiler Dönemi (711-755) ve Emirlik Dönemi (756-929)'nin Emir Muhammed zamanına kadar gelen kısmı özet bir

şekilde verilmiştir. Fitne dönemindeki isyanların hangi sebepler üzerine gerçekleştiği toplumsal, ekonomik, siyasi ve coğrafi faktörler üzerinden izah edilmiştir.

İkinci ve son bölümde ise 852'den 912'ye kadar süren Büyük Fitne Dönemi'nde vuku bulan önemli isyanlar gerçekleştikleri bölgelere göre tasnif edilerek, sebepleri ve sonuçları ile değerlendirilmiştir.

Üç Emevi emirinin hükümdarlık dönemlerini içeren ve yaklaşık 60 yıllık uzun bir süreci kapsayan bu isyanlar sayılamayacak kadar çoktur. Vuku bulan büyük küçük tüm isyanları ele almak böyle bir çalışmanın sınırlarını zorlayacağı için biz daha çok yayılım gösterdiği alanın genişliği ve etkisi büyük olan başlıca önemli isyanları ele aldık. Bu sebeple çalışmamızda devleti en çok meşgul eden İbn Hafsun ve İbn Mervan gibi büyük ayaklanma ve isyanları; sebepleri, seyri ve sonuçlarını ele alarak incelemeye çalıştık. Bunun yanında küçük çaplı isyanlara da "Diğer İsyânlar" başlığı altında kısaca yer vermeye gayret ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK FİTNE HAREKETİNE KADAR ENDÜLÜS TARİHİ

1.1. İber Yarımadasının Coğrafi Yapısı

İslam medeniyetinin oluşmasında önemli katkılar sağlayan Endülüs Emevi Devleti, günümüzde İspanya ve Portekiz devletlerinin de içinde bulunduğu fiziki coğrafyada yer almaktaydı. “İber Yarımadası” denilen²⁵ bu bölgenin Batı ve Kuzey kıyıları Atlas okyanusuna, Doğu kıyıları Akdeniz’e bakmaktadır. İber Yarımadasını düzgün olmayan bir üçgene benzeten İdrisî, doğusunun giderek darlaştığını ve bölgenin el-Bahru’ş-Şâm (Akdeniz) ile el-Bahru’l-Muzlimu’l-Muhît (Atlas Okyanusu) arasında bulunduğunu söylemektedir.²⁶

Yarımadanın kuzeyde Frank toprakları ile bağlantısı Pirene dağları üzerindeki el-Ebvâb, el-Hâciz ya da el-Burt/Burtât geçitleri sayesinde, Güney’de ise Mağrip(Kuzey Afrika) ile bağlantısı Cebel-i Tarık boğazı ile sağlanıyordu.²⁷

İber yarımadası dağlık bir bölgedir. Kuzey’de Frank topraklarıyla Endülüs’ü belirgin bir şekilde ayıran Pirene (el-Birinyûh) dağları, Cebelü’l-Berânis (sierra de Almaden), “Gelin Dağı” anlamında Cebelü’l-arus (Sierra Morena), Cibâlû Rayye (Mâleka/Malaga Sıradağları) Endülüs’te yer alan önemli dağlardandır.²⁸

Bu dağların arasında derin vadiler ve akarsular bulunmaktadır. Birden çok nehre ev sahipliği yapan yarımada, bu durumdan dolayı oldukça verimli bir havzada yer almaktadır. Doğu istikametinde akarak Akdeniz’e dökülen kuzeydeki Ebro nehri, yarımadanın en önemli nehridir. Bunun yanı sıra, Kurtuba Nehri diye de bilinen Vadilkebir (Guadalquivir) başta olmak üzere Vadi Ana (Guadiana), Vadi Tacu (Tajo), Vadi Duveyru (River Duero), Nehru Minyu (Miño) da diğer önemli nehirlerdendir.²⁹

²⁵ Ebu Ubeyd el-Bekri, **el-Mesâlik ve’l-Memâlik**, tah. Adria van Loven, Andrew Frey, Dar’ül Ğarb el-İslami, 1992, C. II, s.890.

²⁶ İdrisî, **Vasfu İfrikîya ve’l-Endelüs li’l-İdrisî**, thk. R. Dozy, Michael Jan de Goeje, Leiden 1866, s.165.

²⁷ Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2017, s. 20.

²⁸ el-Bekri, **a.g.e.**, C. II, s.895; Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî Şihâbuddîn el-Bağdâdî, **Mu’cemu’l-Buldân**, Beyrût, Dâru Sadir, 1995, C. I, s.262-264.

²⁹ Abdulvahid Zunnun Taha, **el-Fethu ve’l İstikraru’l Arabiyyi’l İslamiyyi fi Şimali İfrikîyye ve’l Endelüs**, Bingazi, Libya: Daru Medari’l İslami, 2004, s. 65.

En uzun nehir, 565 km. uzunluğundaki Vadi Tacu (Tajo) nehridir. Duero ve Tajo (Vadi Duveyru ve Vadi Tacu) nehirleri, yarımada'nın doğusundan batısına doğru birbirlerine paralel bir yol izleyerek Atlas okyanusuna dökülürler. İspanya'nın nehirleri, Avrupa'nın diğer bölgelerinde bulunan büyük nehirlerle zor karşılaştırılabilir olsa da, fetihler bir nehir sınırından diğerine kademeli bir ilerleme olarak yapılabildiğinden, yarımada'nın ortaçağ tarihinde önemli bir rol oynadı.³⁰

Yerleşim yerleri büyük nehir vadilerinde ve kıyılarda yoğunlaşmıştır. Roma döneminde olduğu gibi İslamî fetihten sonra da önem arz eden şehirlerden olan Sarakosta (Zaragoza), Tuleytula (Toledo), Maride, İşbiliyye (Sevilla) ve Kurtuba (Cordoba) özellikle nehir kenarlarında bulunmaktadır.³¹

Meseta platosu, İber yarımadasının merkezini oluşturmakta ve yarımada'nın ¾'ünü kaplamaktadır.³² Plato, kuzeyde Cantabrian dağları silsilesi içerisinde bulunan Cantabro-Asturian'dan, güneyde Sierra Morena'ya; doğuda İberya sıra dağları ve Belensiye (Valensia) körfezinden, batıda Cantabro-Galcian dağlarına kadar uzanır. Meseta'nın doğu kesimindeki nehirler, tepelerden verimli tortular getirerek bunu kıyı bölgelerine yayarlar. Böylece İspanya'nın bereketli ovalarını meydana getirirler.³³

Yarımada'nın iklim özellikleri bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Genel olarak Akdeniz kıyı bölgeleri ılıman bir iklime sahiptir. Buna karşılık iç kesimlerde soğuk ve karasal iklim görülür. Sıradağlar, Meseta platosunun etrafını çevirerek, burada karasal iklimin egemen olmasına sebep olur.³⁴ Aşırı sıcak ve soğuk, özellikle bu platoda yaygındır; yağışlar yetersiz, arazi engebeli ve çoraktır.³⁵

İber Yarımadasının iklimi çok çeşitli bitki örtüsüne sahiptir. Pirenelere yakın olan kuzey bölgesi, ormanlar bakımından zengindir ve çoğunluğu dört mevsim yapraklarını dökmeyen ağaçlardan oluşmaktadır.³⁶ Ülke de yer yer çölleşmiş arazilere

³⁰ Joseph F. O' Callaghan, **A History Of Medieval Spain**, New York: Cornell University Press, 1975, s.26.

³¹ Taha, **el-Fethu ve'l İstikraru'l Arabiyyi'l İslami**, s. 66-67.

³² Antonio Arribas, **The Iberians Ancient Peoples and Places**, Ed. Dr. Glyn Daniel, London: Thames and Hudson, 1964. s. 30.

³³ S. Muhammed İmaduddin, **Endülüs Siyasi Tarihi**, Yusuf Yazar (çev.), Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990, s. 14-15.

³⁴ Arribas, **The Iberians**, s.37.

³⁵ O' Callaghan, **A History Of Medieval Spain**, s.26.

³⁶ Arribas, **The Iberians**, s.30.

rastlanıyor olsa da, özellikle doğu ve güneyde yer alan kıyı ovaları çok verimlidir. Buralarda buğday, pirinç, zeytin, üzüm, portakal, şeker kamışı, diğer meyveler ve bol miktarda sebze yetiştirilir.³⁷ Diğer taraftan iç kesimlerde hâkim olan karasal iklimden dolayı yazların sıcak geçmesi ve buna bağlı olarak su kaynaklarının azalması Müslümanları buralarda suyun buharlaşmasını önleyen yeraltı kanalları yapmaya sevk etmiştir.³⁸

1.2. İslam Fethinden Önce İber Yarımadasının Siyasi ve Dini Durumu

İberyaya Yarımadasının adı, Romalılar zamanında kullanılan “Hispania” isminden İspanya olarak türemiştir. Orta Çağ Roma’sında bu isim España şeklini alarak İngilizce de “Spain” ismini türetmiştir.³⁹ Yarımada için Müslümanlar tarafından ise “Endülüs” ismi kullanılmıştır. Endülüs isminin İspanya yerine kullanımına dair ilk örneğini, 716 yılında, “Hispania’da basıldı” yazılı paraların diğer yüzünde bulunan “Endülüs’te basıldı” ibaresinde görmekteyiz.⁴⁰ Endülüs kelimesinin kökeniyle ilgili olarak, eskiden Doğu Almanya’nın Oder ve Vistule nehirleri arasında yaşamış, sonrasında İber Yarımadasına akın etmiş olan “Vandalucia” kavminden türemiş olduğunu öne süren görüş kabul görmektedir.⁴¹ Endülüs ismi, tüm yarımadaya ilaveten Fransa’nın güney kesimlerinde hâkimiyet altına alınan toprakların tümü ve Balear adalarını içeren bölgenin tamamı için kullanılıyordu.⁴² Zamanla artan toprak kayıplarıyla beraber kullanıldığı bölge küçülmüş ve günümüzde İspanya’nın sahil şeridindeki bazı şehirleri içine alan sınırlı bir bölge için (Andalucia) kullanılır hale gelmiştir.⁴³

Yarımada’ya ilk yerleşenlerin hangi ırktan olduklarına dair kesin bir bilgi olmamakla beraber, eski tarihçiler yerli İber halkının Afrika’dan gelmiş olduklarından bahsetmektedirler. M.Ö 900-600 yılları arasında Keltler, Pireneleri geçerek yarımada’nın kuzey ve batı bölgelerine yerleştiler. Ardından Fenikeliler ve Yunanlılar

³⁷ İmaduddin, **Endülüs Siyasi Tarihi**, s. 16.

³⁸ Özdemir, **Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih**, s.22.

³⁹ Taha, **el-Fethu ve’l İstikraru’l Arabiyyi’l İslami**, s. 65.

⁴⁰ Tahir Ahmed, Mekkî, **Dirâsât Endelûsiyye**, Dârü’l-Meârif, 1987, s.20.

⁴¹ Emir Şekib Arslan, **el-Hululu’s Sundusiyye fi’l Ahbari ve’l Asari’l Endelusiyye**, Beyrut, Lübnan: Daru’l Kutubu’l Hayat, t.y., C. I, s. 32.

⁴² Özdemir, **Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih**, s.31.

⁴³ Detaylı bilgi için bkz.; Arş. Gör. Ali Dadan, “**Endülüs Adının Kökeni Üzerine**”, İstem, Yıl:7, Sayı:14, 2009, s.371 – 376.

sahilde koloniler kurmaya başladılar. M.Ö 6. YY'da Kartacalılar'ın yarımada girerek Sicilya ve Güney İspanya'da ticari bir imparatorluk geliştirmesi Roma şehir devletinin rekabetini kışkırttı ve batı Akdeniz'de üstünlük mücadelesi başlattı. Yerli İspanyol nüfusu (tahmini 4 milyon) Kartacalılar'ın devrilmesinde Roma ile işbirliği yaptı ancak Roma yönetimine teslim olmaya gönüllü değillerdi. M.Ö 2.YY'da Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına giren yarımada, ilk kez tek bir hükümet altında toplanmış oldu. Miladi 4.YY'a gelindiğinde ise merkezi otoritenin zayıflamasının üzerine Vandallar ve Vizigotlar gibi kavimlerin istilalarına maruz kaldılar.⁴⁴ İber Yarımadası, bundan sonra Müslümanlar tarafından fethedilinceye kadar Vizigotların hâkimiyeti altında kaldı.

Vizigotlar Roma döneminin tabakalaşmış toplum yapısını aynen almışlardır. İnsanların İmtiyazlılar, Hürler/İmtiyazsızlar ve Köleler şeklinde sınıflandırıldığı bu toplum yapısında soy, güç ve servet tabakalardan herhangi birinde yer almayı belirleyen temel faktördü.⁴⁵

Dil, gelenek ve dindeki farklılıklardan dolayı, Vizigotların yaklaşık altı ila dokuz milyon arasında olan Hispano-Romen nüfusu tarafından özümsemeleri zordu.⁴⁶ Ayrıca daha önceki dönemlerde bir yönetim tecrübeleri olmamasından dolayı, Vizigotik kralların veraset yoluyla soydan geçen bir yönetim sistemi kurmadaki başarısızlığı, krallığı kargaşaya ve iç savaşa sürükledi.⁴⁷ Babadan oğula geçen veraset sistemiyle değil de, soyluların seçimiyle yöneticilerin başa gelmesi, kimi zaman kraliyet soyundan gelmeyen kişilerin tahtı ele geçirmesine sebebiyet veriyordu. Nitekim Endülüs'ün fethinden kısa bir zaman önce taht kavgaları iyice artmış ve yönetime muhalif olan devlet adamları tarafından Bética Dükü Rodrigo kral ilân edilmişti.

Arius mezhebine mensup olan Vizigotlar'ın halk ile farklı mezhepte olması Vizigotları zor duruma düşürerek, dini çalkalanmalara sebep olmuştu. Halkı yönetmenin daha kolay olacağını düşünerek manevi birlik sağlanması için Katolik Hristiyanlığı seçen Vizigotlar, Yahudilerin dini bütünlüğün önünde engel olduklarını

⁴⁴ O' Callaghan, **A History Of Medieval Spain**, s.27-32.

⁴⁵ Özdemir, **Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih**, s.39.

⁴⁶ A.e., s.37.

⁴⁷ O' Callaghan, **A History Of Medieval Spain**, s.48.

düşünerek, onları zorla Hristiyanlaştırma yoluna gitmişlerdir. 616'da Yahudilerin vaftiz edilmek zorunda olduğu aksi takdirde sürgün edileceklerine dair bir kararname çıkarıldı.⁴⁸ 694'te isyan çıkarmayı planlayan Yahudi'ler üzerinde ağır muamelelerde bulunuldu ve Yahudilerin köle statüsüne çekildiği ilan edildi. Yahudi topluluğu içinde evlilik yasaklandı ve bundan böyle bir Yahudi kölesinin yalnızca bir Hristiyan kölesiyle evlenmesine izin verildi.⁴⁹

Dini hayat üzerindeki bu baskıcı tutum, toplumsal eşitsizlik ve siyasi anlamda ülkenin içine düştüğü karmaşa ortamı bir zamanlar istila edilen bu toprakların, diğer mevcut güçlerin hâkimiyeti altına girmesine zemin hazırlamış oluyordu.

1.3. Müslümanlar Tarafından Fethinden Büyük Fitne Hareketine Kadar “Endülüs”

1.3.1. Endülüs'ün Fethi

Endülüs'ün fethi neredeyse bir asra yaklaşan İslamî ilerleyişin Avrupa'ya açılan en geniş halkasını teşkil etmektedir. Arabistan Yarımadasına İslam'ın hâkim olmasıyla beraber, aynı zamanda hızla ilerleyen bir dizi fetih hareketi gerçekleşti. Hulefa-i Raşidin döneminde yarımadanın dışına çıkılıp Irak-Horosan, Şam ve Tunus'a kadar ilerlenerek önemli bölgeler İslam topraklarına katıldı.

Emeviler dönemine gelindiğinde Bizans topraklarına yapılan hareketler hızlanmış, Kuzey Afrika'nın tamamı, Pakistan'ın Sind bölgesi ve Maveraünnehir bölgesi fethedilmiştir. İslam topraklarının Doğu'da Çin'e Batı'da Atlas Okyanusuna kadar dayanmış olması, bundan sonraki hedefin artık İspanya olacağını ve Müslümanların İspanya'yı fethetme düşüncesinin, İslam fetih hareketlerinin tabii bir sonucu olduğunu göstermektedir.⁵⁰

Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik döneminde, Kuzey Afrika genel valisi olan Musa b. Nusayr, Kuzey Afrika'nın fethini tamamladıktan sonra, 711 yılında İspanya'nın fethi için halife'den izin almak istemiştir. Halifenin Musa'ya cevabı;

⁴⁸ S. M. İmaduddin, **Muslim Spain - 711-1492 A.D: A Sociological Study** (Medieval Iberian Peninsula. Texts and Studies, V. 2), Leiden, Brill Academic Publishers, 1997, s.24.

⁴⁹ İmaduddin, **Muslim Spain - 711-1492 A.D: A Sociological Study**, s.25.

⁵⁰ Hâlid, es-Sûfi, **Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs**, Bingazi, 1980, s.76.

“Önce ülkenin durumunu öğrenmen için keşif birlikleri gönder ki Müslümanları, insana ürküntü veren bir denizde tehlikeye sürüklemiş olmayasın” şeklinde olmuştur. Fetih için halifenin olumlu yaklaştığını fark eden Musa, Tarif b. Malik’i keşif gayesiyle İspanya’nın güney sahillerine göndermiştir.⁵¹

Bir yandan da, Kuzey Afrika’daki Septe bölgesini idare eden Hristiyan Kont Julianus Musa ile görüşmek isteyerek, İspanya’ya geçmeleri için kendisine yardım edeceğini bildirmiştir. Arapça kaynaklarda geçen rivayete göre⁵², Julianus, kızını eğitim görmesi için Tuleytula’daki Vizigot sarayına göndermişti. Ancak Kral Rodrik kızına tecavüzde bulununca, intikam almak istemiş ve Müslümanları Vizigotlar üzerine sefer yapmaları için isteklendirmiştir. Bu durum, Endülüs’ün fethi zaten planlarında olan Müslümanlar için teşvik edici bir rol oynamıştır.⁵³

Aynı zamanda, taht üzerinde hak iddia eden eski Vizigot kralı Witiza’nın oğulları, iktidardaki karmaşaya son vermeleri için yardım edeceğini düşünerek Târik b. Ziyâd’ı İspanya’ya davet etmiştir.⁵⁴ Bu durum karışıklıkların dışardan yardım alınmadan halledilemeyecek seviyeye geldiğini göstermektedir ve aynı zamanda Müslümanların İspanya’yı fethetmesini kolaylaştıran sebepler arasında sayılmaktadır.

Tarif’in başarıyla sonuçlanan keşif hareketinden bir sene sonra 711 yılında, Musa b. Nusayr 7000 kişilik bir ordu hazırlamış ve Tarık b. Ziyâd’ı Endülüs’e gidecek orduya komutan olarak tayin etmiştir. Tarık’ın komutasında Kuzey Afrika üzerinden gemilerle İspanya’ya geçilmiş, “Calpe” denilen dağın eteğinde karargâh kurulmuştur. Fetihten sonra bu bölge Tarık b. Ziyâd’a nispeten “Cebel-i Tarık” olarak isimlendirilecektir. Kaynaklarda Kont Julian’ın Tarık b. Ziyad’a gemi takviyesi yaparak, karşıya geçmelerine yardım ettiği ve yol gösterdiği nakledilmektedir. Gemileri fark eden halk ise, onların sadece ticaret yapmak için yanaştıklarını

⁵¹ **Ahbâru Mecmû’a**, s. 16; Nüveyrî, **Nihâyetü’l-Ereb**, Kahire, 2003, C. XXIV, s.45.

⁵² İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn**, thk: Halil Şehâde, 2. Baskı, Beyrut, 1988, C. IV, s.150; Makkarî, **Nefhu’t-Tîb min Ğusni’l-Endelüsi’r-Rafîb**, thk: İhsan Abbas, Beyrut, Sadır Yayınevi, 1997, C. I, s.232-233.

⁵³ Hakkı Dursun, Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul, Çağ Yayınları, 1988, s.24.

⁵⁴ İsmail Hakkı, Atçeken, "**Endülüs’ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşle Eleştirel Bir Yaklaşım**" Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 19 / 19 (Ağustos 2005), s.24.

zannederek ülkelerini fethetmeye gelen kuvvetler hakkında tedbirsiz davranmışlardır.⁵⁵

Sahil şeridinde Batı'ya doğru Ceziretülhadra'ya kadar ilerleyen İslam ordusunun haberi Kral Rodrigo'ya ulaştığında kuzeyde çıkan iç isyanı bastırmakla meşguldü. Müslümanların sayıca az kuvvetle kısa sürede geri püskürtüleceğini düşünerek büyük bir yanılığa düşmüştü. Önden gönderdiği az sayıda kuvvetin etkisiz olduğunu öğrenince, kendisi bizzat duruma müdahil olmak için güneye inmiştir.⁵⁶

Tarik b. Ziyâd'ın ordusu ile Kral Rodrik Vadiü'l-Lekke kıyısında karşı karşıya gelmiştir. Başlangıçta 7 bin kişi olan Tarık'ın ordusu Musa b. Nusayr'ın gönderdiği yardımcı 5 bin kişi ile 12 bine ulaşmıştır. Vizigot ordusunun sayısının ise 50-100 bin arasında olduğuna dair birçok rivayet bulunmaktadır. Önce Ceziret'ül Hadra'yı ele geçiren İslam ordusu Vadiü'l-Lekke'de yapılan ve günlerce süren kanlı savaştan sonra Vizigot ordusunu büyük bir hezimetle uğratmıştır (92/711). Kaynaklarda Kral Rodrik'e ne olduğuyla ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Onun meydan savaşında öldürüldüğü,⁵⁷ kaybedeceğini anlayınca kaçarken nehirde boğularak öldüğü veya kaybolduğu için sağ veya ölü olup olmadığı bilinmediği ile ilgili varsayımlar mevcuttur.⁵⁸

Tarik aynı yıl, Vizigotlar'ın toparlanmasına izin vermeden, fetih hareketlerine hız kesmeden devam etmek istedi. Şezune, Moron, Karmune fethedildikten sonra İşbiliye'ye yöneldi. Orayı savaşmadan sulh yoluyla fethetti. Halk cizye vermek üzere Tarık'la anlaştılar. Daha sonra İstece'ye yöneldi. İstece halkı mukavemet gösterince, şiddetli bir çarpışma oldu. Savaş esnasında Müslümanların askerlerini kaybetmeleri ve yaralanmaları onları çok zor duruma soksa da, Müslüman ordu galip gelmiştir.⁵⁹

Tarik askerlerinden, Velid b. Abdulmelik'in azatlı kölesi Muğis er-Rumi'yi Kurtuba'ya, başka bir ordu birliğini Malaka'ya, bir diğerini ise Gırnata'ya gönderdi.

⁵⁵İbn İzârî, Ebu Abdullah Muhammed el-Merrakuşi, **el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbar El-Mağrib ve Endülüs**, Thk: G.S.Colin – E.Levi Provençal, Beyrut, Daru's Sekafe, 1983, C. II, s.6.

⁵⁶ **Ahbâru Mecmû'a**, s.18.

⁵⁷ Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, **Bugyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs**, thk: İbrahim el-Ebyari, Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri ve Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnani, 1989, s.28.

⁵⁸ **Ahbâru Mecmû'a**, s.19.

⁵⁹ Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, C. I, s.260.

Bu esnada kendisi de Tuleytula'ya ilerliyordu.⁶⁰ Kısa zamanda İspanya'nın Tuleytula (Toledo) şehrine kadar ki kısmı Müslümanların hâkimiyeti altına girmiş oldu. Tarık b. Ziyâd, fethin başarılı gidişatı ile ilgili Musa b.Nusayr'a bilgi veren bir mektup yazdı.⁶¹

Musa b. Nusayr genel valisi olduğu Kuzey Afrika'nın yönetim merkezi Kayravan'a oğlu Abdullah'ı bırakarak 18.000 kişilik orduyla fetih hareketine eşlik etmiş,⁶² Tarık ile Tuleytula şehrinde buluşarak kuzeye doğru birlikte hareket etmişlerdir. Leon, Galicia bölgesi, Lerida, Barcelona ve Zaragoza ve yıllarca Müslüman Endülüs Devletine başkentlik yapacak Kurtuba şehri fethedilmiştir (92-94/711-713). Böylece bir dizi başarılı fetih hareketinin akabinde Endülüs İslam topraklarına katılmış oldu.

Müslümanların Endülüs'ün fethinde başarılı olmasının sebepleri çokça tartışılmaktadır. Öyle görünüyor ki, İslam ordularının cihat etmeye olan şevkleri ve İslam'ı yaymak uğruna olan halis niyetleri, fethetmeye geldikleri ülkede kendilerine bu durumu kolaylaştırıyordu. Nitekim dört yıl gibi kısa bir süre içinde Endülüs'ün fethini gerçekleştirip Pirenelerin ötesindeki Frank topraklarına kadar ilerlemeye muvaffak olabilmişlerdir. Bu fetih hareketiyle Emeviler'e bağlı bir vilayet haline gelen Endülüs, ileride devletleşip, ayrı bir hükümdarlık olarak tarih sahnesinde yer alacaktır. Tek gayesi toprak genişletip ganimet elde etmek olmadığı için İspanya'yı imar edip, yollar, saraylar, köprüler vb. mimari eserler yapacak, mevcut halkın dini inanç ve özgürlüklerine karışmayacak, tarım ve ticaret kollarında atılımlar gerçekleştirecek ve bilimsel alanda birçok gelişmeye imza atacaktır. Şayet daha ileriye gitme konusunda muvaffak olunsaydı, toprakları Avrupa'yı baştanbaşa saran büyük bir İslam devletinden söz etmek belki de mümkün olabilecekti.

Halife'nin dön çağrısı gelinceye kadar Musa, Fransa'nın güneyindeki Urbune (Narbone)'ye varıncaya kadar fetih hareketini sürdürmüştür. Asıl niyetinin Avrupa'yı baştan başa fethetmek olduğunu söyleyen rivayetler mevcuttur.⁶³ Ancak Halife Velid durumdan haberdar olunca, Musa'nın isteğinin Müslümanları tehlikeye

⁶⁰ Ebu Abdullah Lisanüddin Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatib, **el-İhâta fi Ahbâri Gırnâta**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, C. I, s.18-19.

⁶¹ İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. IV, s.150.

⁶² İbn İzârî, **El-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.12.

⁶³ Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, C. I, s.277; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. IV, s.150-151.

sürükleyeceğini düşündü. Bir elçi vasıtası ile kendisini azarlayarak, acilen dönmesini emretti. Musa, Halife'nin emrine itaat ederek, 714 yılında Endülüs'ün idâresini oğlu Abdülaziz'e bırakarak Târik'la birlikte Dımaşk'a döndü.⁶⁴ Böylece Endülüs'te valiler dönemi (asru'l-vülât) başlamış oldu.

1.3.2. Valiler Dönemi

Musa ve Tarık'ın Şam'a geri dönerken, Musa'nın oğlu Abdülaziz'i Endülüs'e vali olarak bırakmasından I. Abdurrahman ed-Dâhil'e kadar toplamda 20 valinin görev aldığı döneme "Valiler Dönemi" adı verilmiştir. Bu dönem yaklaşık 42 yıl sürmüştür.

Valilerin atamaları kimi zaman halife aracılığı ile kimi zaman ise Kuzey Afrika valisi tarafından yapılıyordu. İlk önce Musa'nın oğlu Abdülaziz olmak üzere, ardından gelen tüm valiler, elde edilen toprakları idare etmekle yetinmemiş, birçok fetih hamlesinde bulunmuşlardır. Musa'nın ileri gitmeyi arzu ettiği topraklara ulaşabilmek için gayret sarf etmişlerdir.

Abdülaziz b. Musa konumu itibariyle güvenli, büyük bir nehir kenarına kurulmuş, Müslüman gemilerinin uğrayabilecekleri bir limana sahip olan İşbiliye şehrini merkez seçmiştir.⁶⁵ Valiliğinin ilk zamanlarında Vadiü'l-Lekke savaşında öldüğü zannedilen eski Vizigot Kralı Rodrik'in dul karısı Egilona ile evlenen Abdülaziz, evlilik yoluyla İspanyol-Arap ilişkilerini farklı bir boyuta taşıyarak akrabalık ilişkileri oluşturulmasını sağlamıştır.⁶⁶

Abdülaziz Endülüs'ün otoritesini sağlamlaştırıp dağınıklıkları topladı. Sınır güvenliğini sağladı. Valiliği zamanında babası Musa'nın fethetmek isteyip fethetmeye zaman bulamadığı bölgede kalan çok sayıda şehri fethetti.⁶⁷ Ancak görevinde 2 yılı bile tamamlayamadan öldürülmüştür.⁶⁸

Ardından gelen Eyyûb b. Habîb el-Lahmî'nin valiliğinde idare merkezi İşbiliye'den Kurtuba'ya taşınmıştır (99-718).⁶⁹ Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz

⁶⁴ Muhammed b. Abdulvehhab el-Gassânî, **Rihlet'ul-Vezir fi'f-tikaki'l-esir**, thk. Nuri El-Cerrah, yy., Daru's-Süveydi, 2002.

⁶⁵ **Ahbâru Mecmû'a**, 27; İbn Kutıyye, Abu Bekir muhammad Kurtubî, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, Thk, İbrahim el-Ebyari, Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri ve Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnani, 1989, C. II, s.37.

⁶⁶ İbn İzâri, **El-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.23; **Ahbâru Mecmû'a**, s.27.

⁶⁷ Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, C. I, s. 281.

⁶⁸ **Ahbâru Mecmû'a**, s.28.

⁶⁹ A.e.

döneminde (717-720) valiliğe bizzat halife tarafından Semh b. Mâlik el-Havlâni atanmıştır. Semh b. Malik görevi süresince, yeni fetih hareketinden ziyade istikrarın sağlanması, Endülüs'ün imarı ve işlerinin yoluna koyulması üzerine yoğunlaşmıştır. En önemli icraatlarından birisi Roma zamanından kalma yıkık bir köprüye, onarılıp günümüzde Roma Köprüsü veya Tarihi Taş köprü olarak hala varlığını devam ettiren formunu vermesidir.⁷⁰

Müslüman idareciler ve özellikle Ömer b. Abdülaziz fethedilen topraklarda yaşayan farklı dinlere mensup toplulukların, inançlarını özgür bir şekilde yaşamalarını sağladığı gibi onların İslam'ı doğru bir şekilde tanımalarına da önem verdi.⁷¹ Dolayısıyla inançlarına karışılmayan ve eskisinden çok daha özgür bir ortama kavuşan İspanyollar'dan İslam'ı kabul edenlerin sayısı artmaya başlamıştı. Bunu Endülüs valisinin Halife'ye verdiği cevaptan anlayabiliriz. Ömer b. Abdülaziz, Müslüman kardeşlerinden kopuk olmaları ve küfür milleti ile çevrili olmalarından dolayı Endülüs'te ki Müslümanları oradan çıkarıp başka İslam topraklarına nakletmeyi düşündüğünde kendisine, “Endülüs'te Müslümanların çoğaldığı ve her tarafa yayıldıkları” söylenmiş, o da bu görüşünden vazgeçmiştir.⁷²

İlerleyen zamanlarda Avrupa'ya yapılan fetih hareketleri hızlanmıştır. Vali Anbese b. Suheym el- Kelbi zamanında (103-107/721-725), İslam fethi Fransa şehirlerine kadar ilerlemiştir.⁷³ Abdurrahman el-Ğafiki zamanında (112-114/730-732) ise Kuzeydeki Avrupa içlerine düzenlenen en son ve en büyük savaş olan Puvatya (Balatü's-Şüheda) savaşı ile Endülüs'teki İslami ilerleyiş Pirene dağlarının ardındaki en uç noktaya taşınmış oldu.

Birkaç ay gibi kısa bir süre içinde Fransa'nın güneyini ele geçiren Abdurrahman'ın ordusu ile Charles Martel'in idaresindeki Frank ordusu Poitiers'in 20 km. kuzeydoğusunda bugünkü Moussais-la-Bataille mevkiinde karşılaştı. Puvatya'da 732 yılı Ramazan ayında karşı karşıya gelen iki ordu, bir hafta kadar bekledikten sonra

⁷⁰ **Ahbâru Mecmû'a**, s.30-31.

⁷¹ İlk Endülüs valisi Musa b. Nusayr ile İspanyol idareci Teodomiro arasında 713 yılında imzalanan anlaşma metni inanç özgürlüğü hususunda bize ipuçları vermektedir: İbn Abdülmün'im el-Himyerî, **er-Ravzü'l-Mi'tar**, thk. İhsan Abbas, Müesset nasır lissekafe, Beyrut, 1980. C. I, s.132.

⁷² İbn İzârî, **El-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.26; İbn Kutıyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, C. II, s.38.

⁷³ Khalid Yahya Blankinship, **The End of the Jihad State**, Albany, 1994, s. 141.

Müslümanların hücumu ile savaş başladı.⁷⁴ Aslında başlangıçta Müslümanların üstün olduğu birkaç gün devam eden amansız mücadelede Abdurrahman el-Gâfiki'nin de şehit düşmesi ile Müslümanlar ağır kayıplar vererek geri çekildi. Gibbon öldürülenlerin sayısının ne denli fazla olduğuna dikkat çekmek için “onların sayısını ancak tanrı bilebilir” demiştir. Müslümanların Fransa'yı işgalinin anısı uzun zaman boyunca canlı kalmış, Frankların Müslümanlara karşı elde ettikleri zafer masallara ve destanlara konu olarak Avrupalıların zihninde sağlam bir yer edinmiştir.⁷⁵

Avrupa kaynaklarında Tours Savaşı, Arap kaynaklarında ise Balâtu's-Şühedâ olarak geçen bu savaş, yabancı kaynakların gözünde Avrupa'yı İslamlaşmadan kurtardığı için, Batı tarihinin en belirleyici unsurlarından biri olarak kabul edildi.⁷⁶

Siyasi ilerlemenin yanı sıra, sosyal ve dini açılardan da gelişmekte olan yeni bir toplum söz konusuydu. Fetihten sonra Endülüs'e çok sayıda Müslüman yerleşmişti.⁷⁷ Endülüs'teki yerli Hristiyan halk ve Yahudiler ile yeni yerleşen Arap ve Berberi topluluklar, aşamalı bir şekilde kaynaşarak “Endülüs” halkını oluşturma yolunda ilerliyorlardı. Bu çok milletli oluşum, tüm dinamikleriyle devletin kalkınması için avantaj olduğu gibi aynı zamanda da dezavantajdı.

Nitekim Poitiers savaşından sonra Fransa'ya yapılan seferlere son verilmemiş olsa da, ülkede çıkan iç karışıklıklar yüzünden fetih hareketleri durmak zorunda kalmıştır.

Ğafiki'den sonra başa gelen yeni vali Abdülmelik b. Katan (114-116/732-734) Franklara karşı taarruzda bulunmuş ama yeterince ilerleme kaydedememiştir. Peşinden Ukbe b. Haccac (116-121/734-739) uzunca bir müddet iç işlerle meşgul olmuş, sefere çıkmaya niyetlenmişken Berberiler tarafından çıkarılan bir isyanı bastırmaya yardım etmesi için Kuzey Afrika'ya çağırılmıştır.⁷⁸

⁷⁴ Philip K. Hitti, **History of The Arabs From the Earliest Times to the Present**, Macmillan Publishing, 1970, s.504.

⁷⁵ Edward Gibbon, **The History of the Decline and Fall of the Roman Empire**, ed. J.B. Bury with an Introduction by W.E.H. Lecky, New York, Fred de Fau and Company Publishers, 1906. C. IX, s.253.

⁷⁶ Blankinship, **The End of the Jihad State**, s. 163.

⁷⁷ Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, C. I, s.290.

⁷⁸ Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sükûtu**, Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, s. 162, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

Endülüs'teki Berberiler ana memleketleri olan Kuzey Afrika'da meydana gelen ayaklanmalardan etkileniyorlardı. Emevî hanedanının takip etmekte olduğu milliyetçi politika sebebiyle Arap olmayan unsurlardan Müslüman olsalar bile cizye alınması,⁷⁹ devlet idaresinde söz sahibi olmalarına imkân verilmemesi ve onların âdeta ikinci sınıf tebaa muamelesi görmesi, Berberiler arasında Emevî hanedanına karşı çeşitli hoşnutsuzlukların doğmasına ve isyanların çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁸⁰ Ayrıca Berberilerin çoğunun Harici akidesini benimsemiş olması Emevi hanedanına olan muhalefetlerine dini bir mahiyet kazandırmıştır.⁸¹

Endülüs'teki Berberi ayaklanmalarını bastırmaya yardımcı olmak için getirilen Suriyeli askerler, geri dönmek için söz vermiş olmalarına rağmen⁸² isyanları bastırmaya muvaffak olduktan sonra Endülüs'te kalmışlardır. İkinci defa Endülüs Valiliğine gelen Abdülmelik b. Katan (123-124/742-743) ile aralarında çıkan anlaşmazlık sonucunda valiyi azlederek yerine Belc b. Bişr'i vali olarak tayin etmişlerdir.⁸³

Ancak Belc b. Bişr'e karşı eski valinin oğulları etraflarına adam toplayarak ayaklanmışlar ve iç savaş çıkmasına sebep olmuşlardır. Bir yıldan az bir süre görevde kalan Belc'in ordusunun kazandığı bu savaştan birkaç gün sonra aldığı yaranın tesiriyle Belc b. Bişr vefat etmiştir.⁸⁴

Daha sonradan görevlendirilen Ebu'l Hattar (125-129/743-747) isimli vali Suriyelilerin ülkede neden olduğu karmaşaya son vermiş, geçici de olsa düzeni yeniden sağlamayı başarmıştır. Ancak bu sefer de ülkede Kaysi Yemeni (Kuzeyli Arapları – Güneyli Arapları) mücadeleleri baş göstermiştir.⁸⁵

Ebu'l Hattar'ı Yemenilerin (güneylilerin) tarafında olmakla itham eden Mudarlıların (kuzeyli Arapların) başına Sumeyl geçerek valiye karşı ayaklanma

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Darü'l-Kitabi'l-Arabi, C. IV, s. 146, Beyrut, 1997.

⁸⁰ Hakkı Dursun Yıldız, “**Berberiler**”, D.İ.A, İstanbul, 1992, C. V, s.481, S.M. İmaduddin, **Endülüs Siyasi Tarihi**, Çev. Yusuf Yazar, Ankara, Rehber Yayıncılık, 1990, s.55.

⁸¹ İmaduddin, a.e., s.56.

⁸² **Ahbâru Mecmû'a**, s.43.

⁸³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh**, C. IV, s.274.

⁸⁴ Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, s.92.

⁸⁵ İbn Kutuyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, C. II, s.44.

başlatmıştır.⁸⁶ Ayaklanmanın sonucunda Ebu'l Hattar'ın ordusu yenilgiye uğramıştır.⁸⁷

Bu aşamadan sonra ülkede büyük bir kargaşa ortamı hâkim oldu. Ebu'l Hattar'ın yerine kimin geleceği konusunda kararsız kaldılar. Bir sene Yemenlilerin bir sene Mudarlıların ülkeyi yönetmesi üzerinde anlaşmaya vardılar. İlk olarak Mudarlılardan Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri son Endülüs valisi olarak göreve gelmiş oldu.⁸⁸

Ancak bu sefer de Ebu'l Hattar Yusuf el-Fihri'nin valiliğini kabul etmedi ve ikisi arasında Sekunda bölgesinde savaş gerçekleşti. Kaynakların belirttiğine göre savaş çok çetin geçmişti. İbn İzari pek çok kişinin öldüğü bu savaş için, "Müslümanlar Cemel ve Siffin'den sonra böyle acı bir savaş görmediler" demiştir.⁸⁹ Savaş Yusuf el-Fihri'nin zaferi ile sonuçlansa da ülkedeki karmaşa ortamı son bulmadı.

747 yılında vali olan Yusuf el-Fihri, sonraki yıl anlaşmaya uymayarak Yemenlilerden bir kişinin başa geçmesine izin vermeyerek Yemenlileri yönetimden uzaklaştırdı.⁹⁰ Bu durum farklı bölgelerde kendisine karşı isyanların artmasını tetikledi. Endülüs'te 745 yılında başlamış olan mücadeleler, yaklaşık on yıl boyunca devam etti. Endülüs Müslümanlarının kendi aralarındaki Yemeniyyun-Kaysiyyun ve Belediyyun-Şamiyyun mücadeleleri ile meşgul olmaları Endülüs'ün Kuzey'in de ciddi bir otorite boşluğuna sebep oldu. Bu otorite boşluğundan yararlanan Hristiyan devletler, ilerleyen zamanlarda Endülüs'ün karşısına bir güç olarak ortaya çıktılar.⁹¹

1.3.3. Endülüs Emevi Devleti'nin Kuruluşu ve Emir Muhammed Dönemine Kadarki Tarihi Süreç

Endülüs'te bu olaylar gelişirken, Hilafet merkezi Şam'da Emevi Devleti son zamanlarını büyük bir krizle uğraşarak geçiriyordu. Yönetimi ele geçirmek için isyan başlatan Abbasiler, iktidarlarına son verdikleri Emevilerin üzerinde büyük bir kıyım

⁸⁶ İbn İzârî, *El-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.34, İbn Kutıyye, *a.g.e.*, C. II, s.44.

⁸⁷ İbn İzârî, *a.g.e.*, C. II, s.35.

⁸⁸ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, C.I, s.238; İbn İzârî, *El-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.35.

⁸⁹ İbn İzârî, *a.g.e.*, C. II, s.36.

⁹⁰ Anwar G. Chejne, *Muslim Spain Its History and Culture*, s.13, The Univercity of Minnesota Press, Minneapolis, 1974.

⁹¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s.80-81.

başladılar. Bu kıyımdan kaçarak 755 yılında Kuzey Afrika üzerinden Endülüs'e gelmeyi başaran Emevi Halifesi Hişam b. Abdülmelik'in torunu Abdurrahman b. Muaviye burada Endülüs Emevi Devleti'ni kurmak için çalışmalara başladı.

Validen nefret eden muhalif grupları ve Arapların kendilerine haksızlık yaptıklarını düşünen Berberileri yanına alan Abdurrahman, ilk olarak iktidarı kendisiyle paylaşmak istemeyen Yusuf el-Fihri'nin muhalefeti ile karşılaştı. İktidardan vazgeçmesi için kendisine edilen teklifleri reddedince Yusuf el-Fihri ile savaşarak ülkenin tamamını kontrolü altına aldı (138/756).⁹² Ancak Yusuf el-Fihri bu yenilginin ardından Abdurrahman'a karşı başarısızlıkla sonuçlanan ayaklanma girişimlerinde bulundu ve sonunda öldürüldü.⁹³

Abdurrahman'ın kazandığı bu zafer, istikrarı sağlamak için yeterli değildi. Endülüs'e geldiği günden vefatına kadar geçecek olan 33 yıllık süreyi (756-788), toplumu oluşturan farklı unsurların kendisine karşı başlattıkları ayaklanmaları gerek savaş ile gerek hile yoluyla akıllıca yöntemler kullanarak bastırmakla geçirdi. Bunu kolaylaştırmak için, profesyonel bir ordu kurdu.⁹⁴ Devletin içindeki bu karmaşaya ek olarak, kuzeydeki Hristiyan Krallığı, Frank Krallığı ve son olarak Endülüs Emevi Devleti'ni tanımak istemeyen Abbasi Devleti dış tehdit unsuru oluşturuyordu.

778 yılında Barselona valisi, Büyük Karl'dan yardım isteyerek Frank ordusunun Sarakosta'yı kuşatmasını sağladı.⁹⁵ Ancak Frank Kralı Saksonların kendisine karşı bir kez daha isyan ettiğini öğrenince, ülkesine geri dönmek üzere yola çıktı. Roncevaux geçidinde Basklılarla beraber Müslüman birliklerin kendisine aniden saldırması ile birçok asker hayatını kaybetti.⁹⁶ Ölenlerin içinde Roland gibi asilzadelerin bulunduğu bu savaş yüzyıllar sonra, Fransız edebiyatının ilk büyük destanı olan Chanson de Roland'a konu oldu.⁹⁷

⁹² **İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı**, Yazar : Kolektif, Siyer Yayınları, C. IV, s.50-51.,Ekim, 2018.

⁹³ **Ahbâru Mecmû'a**, s.84-91, Makkarî, **Nefhu't-Tîb**; C.III, s.48, İbn İzârî, **El-Beyânü'l-Muğrib**, C.II, s.56.

⁹⁴ W. Montgomery Watt-Pierre Cachia, **Endülüs Tarihi**, Çev. Qiyas Şükürov- Cumhur Ersin Adıgüzel, s.37, Küre Yayınları, 2018.

⁹⁵ Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, çev. Salih Tuğ, s.691, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. IV, s.158.

⁹⁶ Nureddin Âl-i Ali, **Endülüs Tarihi**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2010, s.93; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh**, C. V, s.191.

⁹⁷ O' Callaghan, **A History Of Medieval Spain**, s.102.

Abdurrahman kendisine karşı girişilen onlarca isyan ve muhalif harekete rağmen bağımsız bir devlet kurmayı ve onu sağlam temellere oturtmayı başararak 787 yılında vefat etti. Siyasi istikrarı sağlamasının yanında, şehirlerin bayındır hale gelmesi için çok çalıştı. Kurtuba ve diğer şehirlerde birçok camii yaptırdı.⁹⁸

Ölümünün ardından yerine oğlu Hişam (788-796) Endülüs'ün ikinci emiri olarak göreve başladı. Onun zamanı adaletli, huzurlu ve sakin bir dönem olduğu için ülkede çok fazla isyan görülmedi.⁹⁹ Kardeşleri Abdullah ve Süleyman'ın emirlik üzerinde hak iddia ederek ayaklanmaları ve birkaç ufak isyan dışında Hişam'ı iç meseleler ile uğraştıracak bir durum olmadığı için, Hem Hristiyan Krallık Asturias üzerine hem de Franklara karşı çıktığı seferlerden başarıyla döndü.¹⁰⁰ 8 yıllık kısa bir görev süresinin ardından 796 yılında vefat edince yerine oğlu Hakem (796-822) geçti.

796 yılında tahta çıkan Hakem'in karşılaştığı ilk problem, babası tarafından Kuzey Afrika'ya sürgün edilen amcaları Süleyman ve Abdullah'ın Endülüs'e dönerek emirlik iddiasıyla ayaklanmaları oldu.¹⁰¹ Abdullah'ı bir miktar para karşılığı ikna etse de Süleyman çıkardığı birçok isyan sonucunda Endülüs'te yeğeni tarafından infaz edilen ilk hanedan üyesi olarak kaynaklara geçti.¹⁰²

Daha sonradan, farklı bölgelerde Hakem'den hoşnutsuzluğu olan tarafların çıkardığı ayaklanmalar meydana geldi. Bunda Hakem'in idaredeki hukuka aykırı tasarrufları, dinî vecibeleri yerine getirmede gösterdiği ihmal ve ulemâya beklenen değeri vermeyip aksine onların idare üzerindeki nüfuzlarını kırmaya çalışması önemli rol oynadı.¹⁰³ Mizacı babasından oldukça farklı olan Hakem, acımasızlığı ile ön plana çıktı. İsyancıları infaz ederek ayaklanmaları kanlı bir şekilde bastırdı.¹⁰⁴ Oğlu II. Abdurrahman'a istikrara kavuşmuş bir ülke bıraktı.

⁹⁸ Âl-i Ali, **Endülüs Tarihi**, s.102.

⁹⁹ **İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı**, Yazar: Kolektif, C. IV, s.58-60.

¹⁰⁰ İbn İzârî, **El-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.62-64.

¹⁰¹ Mehmet Özdemir, DİA, "**Hakem I**", C. XV, s. 173.

¹⁰² Hugh Kennedy, **Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi**, Çev. Ayşenur Demir, s.57-58, Dergâh Yayınları, 2019.

¹⁰³ Lütfü Şeyban, **Endülüs**, s.27, Albaraka Yayınları, 2016.

¹⁰⁴ Reinhart Pieter Anne Dozy, Histoire des Musulmans d'Espagne "**Spanish Islam**" (İngilizce trc. F. Griffin Stokes), London: Chatto-Windus, 1913. s.250-256.

II. Abdurrahman'ın 822'den 852'ye kadar 30 yıllık iktidarı, tarihi kaynaklara Endülüs halkının Emevi Devleti yönetiminde barış içinde yaşadığı en parlak ve istikrarlı dönem olarak geçmiştir. Yine de diğer emirlerden hiç farkı olmaksızın başta ailesi olmak üzere değişik gruplara mensup insanların çıkardığı isyanlarla mücadele etmek durumunda kaldı.¹⁰⁵

Emirliğinin ilk günlerinde babasının amcası Abdullah'ın¹⁰⁶ ve Elvira ordusunun Kurtuba'da çıkardığı isyanları kısa sürede bastırdı.¹⁰⁷ 829'da Kayslı ve Yemenli kabileler arasında meydana gelen savaş onu 7 yıl boyunca uğraştırdı.¹⁰⁸ Abdurrahman devrinin en tehlikeli isyanlarından birisi de Hâşim ed-Darrab'ın Tuleytula'da başlattığı isyan hareketleridir.¹⁰⁹

Ülke içindeki dâhili meseleleri halleden II. Abdurrahman, kuzeydeki Hristiyan devletlere ve Franklara karşı başarıyla sonuçlanan birçok sefer düzenledi.¹¹⁰ 844 yılında denizden hücum eden Normanlar'ı da (Vikingler) geri çekilmeye mecbur bıraktı.¹¹¹

II. Abdurrahman'ın Eyyâmü'l-Arûs (düğün günleri) denilen iktidarının sonlarına doğru, bilim, kültür, dil ve edebiyat alanlarında son derece ilerlemiş bir medeniyetin cazibesi altında kalan Hristiyan halk, Müslüman olmasalar bile İslami yaşayış tarzını taklit etmeye başladılar. Mozarab adıyla anılan bu gurubun durumu hakkında endişelenen mutaassıp Hristiyanlardan bazıları kendilerini Hristiyan şehidi(martir) haline getirmeleriyle sonuçlanan bir hareket başlattılar. Çok sayıda fedai İslam adına söylediği hakaret ve küfür içeren sözler nedeniyle idam edildi. Buna rağmen bu harekât ancak Abdurrahman'ın oğlu Muhammed zamanında sona erdirilebildi.¹¹²

¹⁰⁵ **İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı**, Yazar: Kolektif, C. IV, s.64.

¹⁰⁶ İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. IV, s.163.

¹⁰⁷ Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb**, C. XXIII, s.375.

¹⁰⁸ İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. IV, s.164,

¹⁰⁹ İbn Haldûn, **a.e.**, C. IV, s.164-165.

¹¹⁰ Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb**, C. XXIII, s.376-377.

¹¹¹ Nüveyrî, **a.e.**, C. XXIII, s.383-384.

¹¹² Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, s.812-815.

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK FİTNE HAREKETİNİN GENEL SEBEBLERİ

2.1. Büyük Fitne Hareketinin Genel Sebepleri

II. Abdurrahman'ın 852 senesinde ölümüyle Endülüs Emevi Devleti'nde bir dizi iç karışıklık ve isyanın baş gösterdiği yeni bir dönem başlamaktadır. Emir Muhammed (238-273/852-886), Münzir (273-275/886-888) ve Abdullah (275-300/888-912)'ın hükümdarlıklarını içine alan bu dönemde, Müvelledûn başta olmak üzere Araplar ve Berberîler çoğunlukta buldukları bölge, şehir ve kalelerde merkezi idareye karşı ayaklanmışlardır.¹¹³

Emir Muhammed'in tahta çıkmasından çok kısa bir süre sonra babasının oluşturmaya çalıştığı istikrarlı ve huzurlu dönem, onun ölümüyle çıkan isyanların ardından bozulmuştur. Tuleytula halkı yeniden ayaklanmış, Benû Kasî ve Benû Mervan hareketini güney Endülüs'te İbn Hafsun hareketi izlemiştir. Uzun müddet devletin baş etmek zorunda kaldığı bu ve benzeri büyük ayaklanmaların yanı sıra birçok ufak isyan teşebbüsü de olmuştur.

Tüm bu ayaklanmalar tam anlamıyla bastırılmadığı gibi, daha sonraki iki Emirin dönemlerinde iyice hız kazanmıştır. Bu karmaşanın devletin bekasını tehdit edecek boyuta ulaşması ve sonucunda siyasi parçalanma riski altında kalınmasından dolayı tarihçiler bu dönemi “Birinci Büyük Fitne Dönemi” olarak isimlendirmişlerdir.¹¹⁴ Merkezi otoritenin iyice zayıfladığı ve olayların iyice tırmandığı bu dönemde, III. Abdurrahman'ın başa gelmesiyle isyanlar birer birer bastırılarak ülke sükûnete kavuşmuştur.

Genel olarak bu isyanların birçok nedeni vardır. Biz şimdi sırayla bunların en önemli sebeplerinden olan toplumsal, ekonomik, siyasi ve coğrafi yönlerine işaret etmeye çalışacağız.

¹¹³ Mehmet Özdemir, “Endülüs”, DİA, 1995, C. XI, s.213.

¹¹⁴ Fitne kelimesinin geçtiği erken dönem kaynakların başında İbn Hayyan gelmektedir; İbn Hayyan, **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs**, thk. P. Melchor M. Antuna, Paris, 1937, s.51. Çağdaş eserlerde de bu isimlendirme kullanılmaya devam etmiştir; Abdülmecîd, en-Na'naî, **Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fi Endelüs**, s.253; S. Abdülaziz Sâlim, **Tarihu'l-Muslimîn ve Asârihim fi'l-Endelus**, Lübnan, Dâru'l Meârif, ty., s.265.

2.1.1. Toplumsal Faktörler

Endülüs toplumu, etnik bakımdan çeşitli unsurları bir arada barındırmaktaydı. Vizigotlar ve Hispano-Romanlar yerli İspanyol halkı meydana getirmekteydi.¹¹⁵ İslam fetihleri ile topluma Araplarla birlikte Berberî¹¹⁶ ve diğer ırklardan Müslüman olan Mevâlî¹¹⁷(Arapların, Berberi ve diğer kavimlerden azatlıları) olmak üzere yeni ırklar katıldı. Farklı etnik kökenlerden meydana gelen bu yeni grupların ortak inancı olan İslam ise, Hristiyanlık ve Yahudilik'ten sonra Endülüs'e giren üçüncü din oldu.

Bu unsurlara zaman geçtikçe yenileri eklendi. İslam'ı kabul eden yerli İspanyol halkın soyundan gelen nesiller Müvelledûn'u oluşturdu. Din değiştirmemekle birlikte Arap dil ve kültürünü benimseyen yerli halka ise Müsta'rib (Mozarab) ismi verildi.¹¹⁸

Müvelledûn'un çok az bir kısmı ya dünyevi sebeplerle ya da korkudan dolayı İslam'a geçmiş (gizli Hristiyanlar olarak adlandırılan) olsa da, büyük çoğunluğu gönüllü olarak İslam'a girmeyi tercih etmiştir.¹¹⁹ Müslüman yöneticilerin, yerli halka karşı eski dinlerini ve kültürlerini muhafaza etme konusunda son derece toleranslı davranması, İslamlaşma sürecini hızlandırmıştır. Nitekim Müvelledûn III./IX. yüzyıldan itibaren Endülüs'teki Müslüman nüfusunun çoğunluğunu oluşturmaya başlamıştır.¹²⁰

Nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müvelledûn, içinde buldukları sosyal statüden ve yönetimin idaresinden memnun değildi. Soylarından gurur duyan Araplar, Müslüman olsalar bile Arap olmadıkları için Müvelledûn'a ikinci sınıf muamelesi yapmışlardır.¹²¹

¹¹⁵ O' Callaghan, **A History Of Medieval Spain**, s.149.

¹¹⁶ İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. IV, s.150.

¹¹⁷ İbn Kûtiyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, C. II, s.40-41.

¹¹⁸ Allan Cutler, "**The Ninth-Century Spanish Martyrs' Movement and the Origins of Western Christian Missions to the Muslims**", *The Muslim World*, C. LV, s. IV, Ekim, 1965, s. 321-339.

¹¹⁹ Dozy, **Spanish Islam**, s.240.

¹²⁰ Mehmet Özdemir, "**Müvelledûn**", *DİA*, C. XXXII, s.228.

¹²¹ Samuel Parsons Scott, **History of the Moorish Empire in Europe**, J. B. Lippincott Company, Philadelphia, 1904, s.536.

Valiler dönemine ait İbn Kutîyye’de geçen bir rivayet Arapların Arap olmayanlara karşı bakış açısını daha iyi anlamamızı sağlamaktadır;

Sumeyl b. Hâtîm el-Kilâbî çocuklara Kuran öğreten bir hocaya “İşte biz (galibiyet ve hâkimiyet) günlerini insanlar arasında devredip dururuz” ayetini okuturken rastlar ve ayetin “Araplar arasında devredip dururuz” şeklinde olması gerektiğini söyler. Hoca, “insanlar arasında” diye tekrar edince Sumeyl “Ayet böyle mi indi?” diye sorar ve hoca evet diye cevap verir. Bunun üzerine Sumeyl “Vallahi bu durumda köleler ve değersizler bizimle beraber iktidara ortak olacaklar” demiştir.¹²²

Arapların bu tutumu Emirlik Döneminde de devam etmiştir. Arap olmayanları “köleler” (Mevâlî) olarak nitelendirmelerine şiirlerinde kullandıkları ibarelerde rastlamak mümkündür. Bir Arap şairi kendilerinin asil bir soydan geldiğini övünerek söylerken, Müvelledûn’u köle çocukları olarak isimlendirerek onları küçümsemektedir;

“(Biz Araplar) soylu ecdadımızdan izzet ve şerefi miras aldık,
Ey köle çocukları, sizin mirasınız ise zillettir”¹²³

Aynı zamanda sayıca azınlık olmalarına rağmen Araplar, idari ve askeri aristokrasiyi oluşturuyorlardı ve çoğunlukla yönetimde Arap olmayan kişilere yer vermiyorlardı.¹²⁴

Bu durumdan dolayı zamanla çoğalan etnik unsurlar arasında anlaşmazlıklar çıkmaya başlayarak fitne döneminde gerçekleşen isyanların temelinde yatan faktörlerden biri haline gelmiştir. Özellikle Arap olmayanların ikinci sınıf muamele gördükleri tutumdan duydukları rahatsızlık ve yönetimde kendilerine yeterince yer verilmiyor olması en önemli isyan hareketlerinin liderliğinde Müvelled kesimden kişilerin olmasına sebebiyet vermiştir.

Ayrıca Tuleytula ve Sarakosta’daki soyluların Vizigotlar döneminden beri sahip oldukları eski mevki ve makamlarını kaybedip bu şekilde ikinci sınıf vatandaş

¹²² İbn Kûtîyye, *Târîhu İftitâhi’l-Endelüs*, C. II, s.60.

¹²³ İbn Hayyan, *el-Muktebes fi tarihi’l-Endelüs*, thk. P. Melchor M. Antuna, s.66.

¹²⁴ O’ Callaghan, *A History Of Medieval Spain*, s.150-151.

yerine konmalarını kabullenemedikleri için, eski yönetici ve üst makam sahipleri olarak, Araplara karşı hoşnutsuzlukları artmış ve bu da isyanların bu bölgelerde daha hızlı yayılmasına sebep olmuştur.

2.1.2. Ekonomik Faktörler

İç karışıklıkların yoğun olduğu Fitne Döneminde, devletin ekonomisi de bundan olumsuz etkilenmiştir. Ekonominin çoğunlukla tarıma dayandığı Endülüs'te,¹²⁵ vergiler, devletin önemli gelir kaynakları arasındaydı. Hazineye giren vergiler, şer'î ve örfî olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Şer'î vergiler, dini dayanağı olan ve her dönemde aynı adla toplanan vergilerdi. Müslümanlardan alınan zekât ve gayr-i Müslimlerin ödediği cizye bu gruba girmektedir. Bu şer'î vergilerin dışında, adı ve miktarı dönemden döneme değişebilen "mağârim" adı altında toplanan örfî vergiler vardı.¹²⁶

Özellikle iç savaşlar, tarım ürünlerinin tahrip olmasına sebep olmuştur. Gerek isyanları bastırmak isteyen devlet güçleri gerekse isyancılar, bir caydırma ve yıpratma taktiği olarak sık sık ekili arazileri tahribe, meyve ağaçlarını imhaya teşebbüs etmekteydi.¹²⁷ Örneğin 873 yılında Sarakosta'da meydana gelen isyanın bastırılmasında ekili alanlar talan edilmiş ve ağaçlar kesilmiştir.¹²⁸

Aynı zamanda ülkede meydana gelen deprem¹²⁹ ve kuraklık gibi tabî afetler de ekonomi üzerinde olumsuz etki bırakmıştır. 874 yılında görülen kuraklık nedeniyle halk toprağını ekemediği için mahsul elde edememiştir.¹³⁰ Bu durum halkın ödemek zorunda olduğu öşür vergilerinin azalmasına neden olmuş, elinde avucunda pek bir şey olmayan çiftçilerin de bir takım vergileri ödeme hususunda devletle gerilim yaşamalarına sebep olmuştur.

¹²⁵ O' Callaghan, **A History Of Medieval Spain**, s.154.

¹²⁶ Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017, s.107-110.

¹²⁷ Özdemir, **a.e.**, s.111.

¹²⁸ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.102.

¹²⁹ Emir Muhammed Döneminde 881 yılında halkın korkudan şehirleri terk ettiği büyük bir deprem meydana gelmiştir. Bkz.: Müellifi Meçhul, **Zikru Bilâdi'l-Endelüs**, thk. Abdulkadir Bubaye, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, 2007.

¹³⁰ İbn Kutıyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, C. II, s.100.

Nitekim duruma göre miktarları değişebilen vergilendirme sistemi(örfi vergiler) merkezi hükümete karşı toplumsal huzursuzluk ve muhalefetin en önemli kaynaklarından biriydi. İnsanlar vergilendirmenin ağır bir yük olduğunu düşünüyordu.¹³¹ İç savaşların ve doğal afetlerin olumsuz etkilediği ekonomik hayat, halkın vergileri ödeme noktasında sıkıntı yaşamasına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra yöneticilerden bazılarının vergi tahsili konusunda halkın içinde bulunduğu kötü ekonomik tabloyu göz ardı ederek, oldukça katı yaptırımlarda bulunması iç isyanları tetikleyen sebeplerden birisi olmuştur.

Endülüs toplumunun bir parçası olan Müvelledûn, vergileri ödemekle mükellef olan grubun içerisindeydi. Emir Muhammed döneminde ayaklanan isyancı Müvelled lider İbn Hafsun'un Reygo bölgesinde ilk kez isyana kalkışması, öncelikle bölgede vergileri toplamaktan sorumlu olan görevlinin halka karşı sert uygulamalarından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde İbn Hafsun'un hareketine destekçi toplamak için çevresindeki Müvelledûn'a hitap ederken bahsettiği sorunlardan birisi de halka güçlerinin üzerinde vergi yüklenmesiydi.¹³² Bu durumu gören Emir Münzir, babasından farklı olarak idareye geldiğinde ilk olarak halkın zorlandığını fark ederek vergileri düşürmüştür.¹³³ Ancak geç alınan bu tedbir, bir miktar fayda sağlasa da isyanı tetikleyen daha birçok neden sebebiyle isyanların önüne geçememiştir.

Nüfusun çoğunluğunu Müvelledûn'un oluşturduğu isyancı Tuleytula halkı da şehri III. Abdurrahman'a teslim ederken şart koştukları maddelerden birisi, fazla vergilerin kaldırılmasıydı. ¹³⁴ Benzer bir şekilde Batalyevs'te isyan hareketi başlatan İbn Mervan ise, kendisinden vergi alınmamasını, isyan etmeme şartları arasında zikretmişti.¹³⁵

¹³¹ Roberto Marín-Guzmán, "The Causes of the Revolt of 'Umar ibn Hafsûn in al-Andalus (880-928): A Study in Medieval Islamic Social History", Journal of Arabic and İslamic Studies, E.J. Brill, Leiden, Temmuz, 1995, C.XLII, s.180.

¹³² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.114

¹³³ Müellifi Meçhul, *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, s.195.

¹³⁴ İbn Hayyan, *el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs*, Thk. Pedro Chalmeta, Rabat-Madrid, s.322.

¹³⁵ İbn Kutıyye, *Târihu İftitâhi'l-Endelüs*, C. II, s.102.

2.1.3. Siyasi Faktörler

Bu dönemden önceki valiler, yaşça büyük ve tecrübeli kişilerden seçiliyor olmalarına rağmen, fitne döneminde durumun değiştiği görülmektedir. Emir Muhammed zamanında yaşça küçük ve ehliyeti olmayan kişilerin görevlendirilmesi, halka kötü muamelede bulunmalarına dayanak sağlamıştır. İbn Kutıyye Emir Muhammed dönemindeki valileri şu cümleler ile vasıflandırmıştır:

“Emir Muhammed valileri seçmede özen gösterirdi. Ancak Haşim görev başına gelince, valilerin tecrübeli ve olgun yaştakiler arasından seçilmesi âdetini terk ettirdi. Bunun yerine yaşça genç olanların göreve getirilmesini sağladı. Valiler rüşvete yöneldi ve “el-münâsifun”¹³⁶ olarak isimlendirildiler.”¹³⁷

Görevlilerin liyakatsiz kişilerden seçilmesinin sonuçlarına örnek olarak Hamdûn b. Besîl verilebilir. 874 yılında görülen kuraklık nedeniyle halk toprağını ekmediği için, öşür vergisini ödemeyi gerektirecek mahsul de toplayamamıştı. Ancak Emir Muhammed bunun bir bahane olarak geçerli olamayacağını söyleyerek Hamdûn b. Besîl’i vergileri toplaması için görevlendirmişti. Zalimliği ile bilinen Hamdûn vergi toplamak adına kırbaçlatmaktan öldürmeye varıncaya kadar haksız uygulamalarda bulunmuştu.¹³⁸

Aynı şekilde Emir Muhammed’in baş vezirliğini yapan Haşim b. Abdülaziz’in emri altındakilere ve isyancılara karşı kendini beğenmiş ve kıskanç olmaktan dolayı takındığı sert tutumlar, devleti ifsada uğratmıştır.¹³⁹ Buna örnek olarak, isyancı müvelled lider Abdülmelik b. Mervan hakkında vezirlerin önünde rencide edici sözler sarf ettiği zikredilmektedir.¹⁴⁰ Bu sözlerinden dolayı öfkelenen İbn Mervan Kurtuba’dan kaçarak yeniden isyan teşebbüsünde bulunmuştur. Devletin zaten karışık olan siyasi tablosu, Haşim b. Abdülaziz’in uzlaşmacı olmayan davranışları sebebiyle daha da karmaşık bir hal almıştır.

¹³⁶ Özdemir ‘el-münâsifun’ kelimesini “Halkın mallarına el koyarak bu malları ikiye bölüp yarısını alanlar” olarak açıklamaktadır. Bkz.: Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih**, s.104-105.

¹³⁷ İbn Kutıyye, **Tarihu İftitahi’l-Endülüs**, C. II, s.86.

¹³⁸ İbn Kutıyye, **a.e.**, C. II, s.100.

¹³⁹ Salim, **Tarihu’l-Muslimîn ve Asârihim fi’l-Endelus**, s.244.

¹⁴⁰ Lisanüddin İbnü’l-Hatîb, **A‘mâlü’l-a‘lâm**, C. II, s.22.

Yine Haşim'in hatalı kararlar alarak uyarıldığı rivayetler bulunmaktadır. Komşusunun evini zorla sahiplenmek isteyip reddedilince, ev sahibini hapsediği bu durumun öğrenilmesiyle uyarı aldığı zikredilmektedir.¹⁴¹ Aynı şekilde aldığı kararlarda hataların olduğunu ve aceleci olduğu için Emir Muhammed'i de yanılığa sevk ettiğini İbn İzâri'de geçen şu rivayetten anlıyoruz:

“Ey Haşim, kim aceleyi tercih ederse hata yapar. Eğer biz senin yanlış hükümlerine kulak verseydik ve onlara göre hareket edecek olsaydık, biz de senin suç ortağın olurduk. Onun için acele etme, temkinli ve yavaş ol. Zira sen acele edersen, sana da acele edilir.”¹⁴²

Tüm bunlara rağmen Emir Muhammed'in Haşim b. Abdülaziz'i görevden neden almadığı akıllara gelen bir sorudur. Emir Muhammed gerek ülke dışına çıkılan seferlerde gerekse isyanların bastırılması hususunda devlete ettiği hizmetleri göz önünde bulundurarak Haşim b. Abdülaziz'i görevde tutmayı tercih etmişti. Muhammed'den sonra göreve gelen Emir Münzir'in yapacağı ilk düzenlemelerden birisi de Haşim'in görevden alınması olacaktı. Çünkü Emir Muhammed'in yaptığı görevlendirmeler halkın tepkisini çekerek, nefret duygusu uyandırmış, yeri geldiğinde isyancıların hareketlerinin büyümesine sebep olmuştu.

Emir Muhammed'in görevlileri seçerken yanlış kararlar almasının yanısıra halka karşı sert tutumu da üzerine öfke çekmesine sebep olmuştur. 260/873–874 yılında meydana gelen kıtlık yüzünden ekinlerini hasat edemeyen çiftçilerden vergi toplanması konusunda ısrarcı olmuştur.¹⁴³ Kendisine halkın içinde bulunduğu zor durumu göz önünde bulundurarak, kıtlık olan senenin vergisinden muaf tutulması konusunda öneride bulunanları dinlemeyerek vergilerin toplanmasını emretmiştir. Ancak yiyecek ekin bile bulmakta zorluk yaşayan halk için devlete vergi ödeme yükümlülüğü çok ağır gelmiştir. Bu durumdan dolayı yönetime karşı hoşnutsuzlukları artmıştır.

¹⁴¹ İbn Kutayye, *Tarihu İftitahi'l-Endülüs*, C. II, s.98.

¹⁴² İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.107.

¹⁴³ İbn Kutayye, *a.g.e.*, C. II, s.100.

2.1.4. Coğrafi Faktörler

İbn Hatîb'e göre Endülüs'ün bulunduğu bölgenin coğrafi yapısı bölgede çıkan isyanların nedenlerinden biri olarak zikredilmektedir.¹⁴⁴ Endülüs coğrafi olarak düz olmayan bir bölgede yer almakta ve ülkede birçok yüksek sıradağ bulunmaktadır. Böyle bölgelerde yaşayan halklar genellikle dayanıklı ve haşin bir yapıya sahip olurlar. Ayrıca Kuzeydeki Hristiyanlar ile yapılan uzun savaşlar bu bölgedeki insanları daha da savaşçı hale getirmiş ve sürekli olarak savaşmaya hazır bir ruh hali kazandırmıştır.

Bunun yanı sıra sağlam kaleler ve hisarlar ile yüksek dağlar ve coşkun nehirler gibi doğal unsurlar, bölgeler arasında tabii engeller oluşturmaktadır. Bu engellerin oluşturduğu direnme mekanizmaları sayesinde çıkan isyanlarda bölgelerin halkları daha uzun süre mukavemet gösterebilmişlerdir. Veya isyanlarında başarısız olmaları durumunda yüksek dağlık bölgelere, korunaklı kalelere sığınarak yönetimin cezasından kurtulabilmişlerdir.¹⁴⁵

Büyük isyanların gerçekleştiği bölgelere göz atıldığında, isyanların en fazla çıktığı ve çok uzun sürdüğü gerek Bubeşter/Bobastro dağı, gerek Tuleytula ve gerekse Sarakosta'nın ortak coğrafi özellikleri bulunmaktadır. Her birinin yüksek ve dağlık bölgelerde konuşlanmış olmasından dolayı coğrafi konumları isyan çıkarmaya müsaittir. Üç tarafından Tajo nehriyle çevrili olan Tuleytula, sona kalan karayla tek bağlantısı olan kısmının etrafı yüksek dağların üzerine kurulmuş kalelerle kuşatılmış korunaklı bir şehirdir. Aynı şekilde İbn Hafsun'un kendisine isyan etmek için seçtiği Bobastro kalesi, her tarafı sarp ve korunaklı kalelerle çevrili yüksek bir tepede yer almaktadır. Sarakosta ise, Endülüs'ün kuzeydoğusunda deniz seviyesinden yüksekte güçlü surları ve stratejik konumu ile önemli şehirlerden birisidir.

Şehirlerin coğrafi konumlarındaki bu benzer özellikler, isyan çıkarmak için müsait olduğu kadar, devlet için de başlayan isyanları bastırmanın güç olmasına sebebiyet vermektedir. Askeri kuvvetlerin kalelerin müstahkem yapılarını aşmaya muktedir olmadıkları için günlerce surların önünde bekleyerek içerdeki isyancıları yıpratma politikası izlemek zorunda kalmışlardır. Bu da isyanların uzun bir müddet

¹⁴⁴ Lisanüddin İbnü'l-Hatîb, *A' mâlû'l-a' lâm*, C. II, s.36.

¹⁴⁵ Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, s.163-164.

bastırılmadan devletin askeri gücünün meşgul edilmesi demek oluyordu. Eş zamanlı olarak farklı bölgelerde çıkan isyanlar için yeterli seviyede askeri güç gönderilemiyordu.

Diğer şehirlere nispeten merkezi bir konumda yer alan ve devletin başkenti olan Kurtuba, isyancılar için cazip bir merkez olmamıştır. Devletin idari kadrosunun ve askeri gücünün yer aldığı bu şehirde çıkacak bir isyan kısa sürede bastırılacağı için isyan merkezleri arasında Kurtuba şehrinin adı geçmemektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK FİTNE DÖNEMİNDE VUKU BULAN ÖNEMLİ İSYANLAR

3.1. Endülüs'ün Kuzeyindeki İsyanlar

3.1.1. Benû Kasî Hareketi

İspanyol asıllı Müvelled ailelerden birisi olan Benû Kasî ailesinin atası Kasî, İbn Hazm'a göre Vizigot hâkimiyeti döneminde Vasconia kontudur. Endülüs'ün fethedilmesinden sonra Halife Velid b. Abdulmelik'in yanına giderek Müslüman olmuştur.¹⁴⁶ Benû Kasî ailesi Yukarı Sınır Bölgesi'ndeki Sarakosta ve Tutîle/Tudela çevresinde nüfuz sahibiydi.¹⁴⁷ Müslüman idaresi altında sahip oldukları nüfuzlarını devam ettirmişlerdir.

I. Hişam zamanında, özellikle Yemenli Araplar'ın devlete karşı isyan girişimlerini bastırmak için Emir tarafından yardım etmeleri istenmiştir. Bunun üzerine Kasî ailesinden Musa b. Fortun, Sarakosta'ya giderek bölgenin yeniden merkezi idareye itaat etmesine yardım etmiştir.¹⁴⁸

I. Hakem dönemiyle ilgili İbn'ul-Kutiyye'de¹⁴⁹ Benu Kasî ailesinin isyan ettiği söylene de, konuyla ilgili başka bir detay verilmemiş ve diğer kaynaklarda benzer bir bilgiye rastlanmamıştır. Bunun dışında Benu Kasî ailesi ile Kurtuba'nın ilişkilerinin II. Abdurrahman zamanına kadar oldukça iyi ilerlediğini söyleyebiliriz. Kasî ailesi, Normanların Endülüs'e saldırılarını¹⁵⁰ ve kuzeydeki Hristiyan devletlerin saldırılarını önlemede üstün başarılar elde ederek devlete birçok alanda katkı sağlamıştır.¹⁵¹

Ancak 226/841 senesinde II. Abdurrahman Tutîle'nin idaresini Kasî'lerden alarak Âmir b. Kuleyb adlı bir Araba, Sarakosta'nın idaresini ise Âmir'in kardeşi

¹⁴⁶ İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd, **Cemheretü Ensabu'l Arab**, (thk. Komisyon), Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, s.502.

¹⁴⁷ Âl-i Ali, **Endülüs Tarihi**, s.180.

¹⁴⁸ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.62.

¹⁴⁹ İbn Kutıyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, C. II , s.70.

¹⁵⁰ İbn Kutıyye, **a.e.**, C. II , s.79.

¹⁵¹ Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb**, C. XXIII, s.381.

Abdullah b. Kuleyb'e vermiştir. Amir, Kasî ailesine ait topraklara saldırmış ve ona yardım eden halka baskı uygulamıştır.¹⁵²

Bir sene sonra ise, Kasî ailesinden eski Tutîle valisi olan Ernît (Arnedo) Kalesi hâkimi Mûsâ b. Mûsâ b. Fürtûn'un önemli bir pozisyonla katıldığı bir seferden döndüğünde, hak etmediği bir muamele görmesi yüzünden Kurtuba yönetimi ile arası iyice açılmıştır.¹⁵³

Bu noktadan itibaren Benû Kasî ile yönetimin arasındaki iyi ilişki bozulmuştur. İlk olarak 227/842'de, Mûsâ b. Mûsâ II. Abdurrahman'ın oğlu Mutarrif'in komuta ettiği Hristiyan topraklar üzerine yapılan bir sefere katılmayacağını bildirdi.¹⁵⁴ Ardından devlete itaat etmekten vazgeçerek isyan etti. Üzerine gönderilen Hâris b. Bezîğ' Tutîle'yi muhasara edince onunla anlaşarak Tutîle'den ayrıldı ve Ernît'e gitti. Ancak Hâris bu anlaşmaya riayet etmeyerek yeniden Ernît üzerine saldırınca Musa Navarra Kralı Garcia Inigues ile ittifak kurdu ve Hâris'i esir aldı.¹⁵⁵

Bu durum üzerine II. Abdurrahman tarafından hazırlanan bir ordu Musa'nın üzerine gönderildi. Eman istemek zorunda kalan Musa, Tutile valiliğinde kalmak şartıyla itaat edeceğini bildirdi. 238/852 yılında Tutile'ye ek olarak Sarakosta'nın da idaresi kendisine verildi.¹⁵⁶ Atalarının nüfuz sahibi olduğu topraklara yeniden sahip olan Musa, artık Kurtuba devletinin yanında yer alarak Normandiyalıların (Vikinglerin) saldırılarını bastırmada aktif rol almıştır.

II. Abdurrahman'dan sonra başa gelen Emir Muhammed ile Kasî ailesinin arasındaki ilişkinin iyiye gittiği yeni bir aşama başladı. 238/852'de tüm yukarı sınır bölgesinin hâkimiyeti kendisine verilen Musa b. Musa 242\856'da Franklar'a karşı düzenlenen seferlere katılarak Berşelûne (Barselona) bölgesindeki bazı kaleleri fethetti.¹⁵⁷

¹⁵² İbnü'd-Delâî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Enes b. Dilhâs el-Uzrî ed-Delâî, **Terşî' u'l-aḥbâr ve tenvî' u'l-âşâr ve'l-bustân fî ġarâ' ibi'l-büldân ve'l-mesâlik ilâ cemî'i'l-memâlik**, thk. Abdülazîz el-Ehvânî, Mehad ed-Dirâsât el-İslâmiyye, Madrid, 1965, s.29.

¹⁵³ E. Levi, Provençal, **Tarih İsbanya el-İslâmiyye mine'l-Feth ila Sükuti'l-Hilafeti'l-Kurtuba** (711-1031), (Çev. el-Bambi, Ali Abdurrauf –Ali İbrahim el-Menufi – esSeyyid Abduzzahir Abdullah), Kahire: el-Meclisi'l-A'la li'sSekafe 2000, s.182.

¹⁵⁴ İbnü'd-Delâî, **a.g.e.**, s.30.

¹⁵⁵ E. Levi, Provençal, **Tarih İsbanya el-İslâmiyye**, s.182.

¹⁵⁶ İbnü'd-Delâî, **a.g.e.**, s.30.

¹⁵⁷ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.95.

Sahip olduğu topraklar yüzünden nüfuzu gittikçe artan Musa'nın, buna ek olarak katıldığı seferlerde üstün başarılar elde etmiş olması bazı Hristiyan kaynaklarında kendisinden “İspanya'daki üçüncü Kral”¹⁵⁸ unvanıyla bahsedilmesine sebep oldu.

Bu durum Musa'yı önceden olduğu gibi direkt isyan etmek yerine isyancılara yardım etmeye sevk etti. Bu amaçla 243-245/857-859 yılları arasında Tuleytula'da çıkan isyanlara destek verip oğlu Lübb'ü oraya gönderdi.¹⁵⁹

Musa b. Musa Kurtuba Emirliğine ismen bağlı olsa da, eline geçen her fırsatı sahip olduğu topraklardaki nüfuzunu arttırmak için kullanıyordu. Batısında bulunan Leon Krallığı ile arasında bazen husumet bazen anlaşma arasında gidip gelen bir ilişki vardı. Musa 245/859'de kuvvetleriyle birlikte sınırlarını güçlendirmek için batıya gidince, topraklarını genişletmek isteyen Leon Kralı I. Ordono Musa'ya ait bazı kalelere saldırdı. Aralarında geçen savaşta kısa bir süre sonra ölümüne sebep olacak tehlikeli bir yara alan Musa askerlerinden birçoğunu kaybetti.¹⁶⁰

Musa bu yenilginin üzerine Emir Muhammed tarafından 246/860 yılında valilikten azledildi. 257/871 yılında yukarı sınır bölgesinde isyan eden Mûsâ'nın oğlu Lübb ve İsmail Saragosta'yı işgal etti. 258/872'de Musa'nın diğer oğullarından Fortûn Tutîle'ye, Mutarrif de Veşka'ya hâkim oldu.¹⁶¹

259/873'de Emir Muhammed bizzat kendisi duruma el koymak için Pomplona'ya kadar ilerledi ve Mutarrif b. Musa ile oğullarını ele geçirdi. Mutarrif oğullarıyla birlikte Kurtuba'ya götürülerek idam edildi.¹⁶² Emir aynı zamanda Benû Kasî ailesinin güçlenen nüfuzunu kırmak için Sarakosta yakınlarına Kal'atu Eyyub/ Calatrava isimli kaleyi yaptırarak Arap Benû Tucîbî ailesini buraya yerleştirdi.¹⁶³

¹⁵⁸ **The Chronicle of Alfonso III**, trans. Kenneth Baxter Wolf, (Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain), Liverpool University Press, Liverpool, 2011, s.142; Dozy, **Spanish Islam**, s.312.

¹⁵⁹ P. Chalmeta, “**Banû Kasî**”, *EI²* (İng.), C. IV, s.713.

¹⁶⁰ **The Chronicle of Alfonso III**, trans. Kenneth Baxter Wolf, (Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain), s.142-143; İnân, **Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs**, s.299. Musa'nın ölümü hakkında Ezrak b. Mentül b. Sâlim ile Vâdilhicâre'de yaptığı savaş sırasında aldığı yaralardan öldü (248/862) şeklinde farklı bir rivayet bulunmaktadır. Bkz: İbnü'd-Delâî, **Terşî u'l-aḥbâr ve tenvî' u'l-âşâr**, s.30-31.

¹⁶¹ İbnü'd-Delâî, **a.g.e.**, s.30-31.

¹⁶² İbn İzârî, **el-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.101.

¹⁶³ İbn Hayyan, **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs**, thk. P. Melchor M. Antuna, s.20.

Daha sonraki yıllarda İsmâil b. Mûsâ birkaç defa ayaklandıysa da durum kontrol altında tutuldu. En son 270/884 yılında çıkardığı isyan, yeğeni Muhammed b. Lübb tarafından bastırılınca tekrar isyan girişiminde bulunmadı.¹⁶⁴

Sarakosta'yı ele geçiren Muhammed b. Lübb b. Musa, Tucîbî'lerin bölgedeki baskısına dayanamadığı için ertesi yıl Sarakosta'yı Kurtuba hükümetine satmak zorunda kalsa da, 276/890'da Saragosta'yı yeniden kuşatmaya çalışırken öldürüldü.¹⁶⁵

Saragosta'nın satın alınması Emir Muhammed'in Benû Kasî ailesi ile yaptığı son mücadele oldu. Ardından gelen Emir Münzir, Kasî ailesi ile mücadele etmesi için Ahmed b. el-Bera b. Malik'i vali olarak Sarakosta'ya atadı. Emir Münzir'den sonra göreve gelen Emir Abdullah b. Muhammed de onu valilik görevinde tuttu. Ancak babası Vezir Bera b. Mâlik'ten aktarılan bir söz Emir Abdullah'ı Ahmed b. Berâ'nın aşırı hırsları/tamahları hakkında korku ve endişeye sevk etti. Bunun üzerine Emir Abdullah 276/890 senesinde Muhammed b. Abdurrahman et-Tucîbî'yi Bera'ya suikast düzenlemekle vazifelendirdi, Tucîbî bu işte başarılı oldu ve mükafaat olarak Sarakosta valiliğini elde etmiş oldu.¹⁶⁶

Daha önce Tuleytula isyanına destek verdiğini söylediğimiz Kasî ailesi, Emir Abdullah zamanında bir müddet bu şehrin idaresine hâkim olmuşlardır. Ancak Muhammed b. Lübb'ün oğlu Lübb b. Muhammed, Emir Abdullah'a itaat etmeyi seçince, Tutîle ve Tarasûne valisi olarak görevlendirildi ve 294/907'de Navarralılar'la savaşırken öldürüldü.¹⁶⁷ Yerine kardeşi Abdullah geçti.

3.1.1.1. Benû Kasî Hareketinin Sonu

Benû Kasî ailesi aktif olarak isyan girişiminde bulunmasalar da, merkezi idareden kopuk olmaları III. Abdurrahman idareye geçinceye kadar devam etti. Bundan sonra Kasî ailesi kendi içlerinde düştükleri anlaşmazlıklar yüzünden giderek hızlanan bir çöküşün içine girdiler. Abdullah'tan sonra 303 (915-16) yılında başa gelen kardeşi Mutarrif, yeğeni Muhammed b. Abdullah b. Muhammed tarafından öldürüldü.

¹⁶³ İbn İzârî, a.e., C. II, s.123.

¹⁶⁴ İbnü'd-Delâî, **Terşî' u'l-ahbâr ve tenvî' u'l-âşâr**, s.33-34.

¹⁶⁵ İbnü'd-Delâî, a.e., s.35-36.

¹⁶⁶ Salim b. Abdullah Halef, **Nüzumu hükmi'l-Ümeviyyin ve -Endelüs**, Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 2003/1424, C.I, s.163-164; İbn Kutıyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, C. II, s.123-124.

¹⁶⁷ İbn Hayyan, a.g.e., thk. P. Melchor M. Antuna, s.17.

Ancak Muhammed'de 311 yılında kendi adamları tarafından suikasta uğrayarak öldürüldü.¹⁶⁸

Aileye mensup bazı kişiler Kurtuba hükümetinin aktif tüm isyanları bastırmakta başarılı olduğunu görünce, itaat etmeyi seçti. Kasîler'den son Tutîle Valisi Muhammed b. Lüb b. Muhammed 315/927 yılında Lâride'yi işgal etti; fakat halk tarafından şehirden çıkarıldı. 316'da Emir Abdurrahman'a itaat etmek istediğini bildirince, aile eşrafı tarafından hoş görülmedi ve 317'de kayınbiraderi Belyâriş (Pallars) kontu Raymond tarafından öldürüldü.¹⁶⁹ Hânedanın geri kalanları III. Abdurrahman'ın ordusunda görev yapmak üzere Kurtuba'ya götürüldü. Otoriteyi tanımak istemeyen bazı aile mensupları ise Hristiyanlığa dönüp Leon ve Navarra krallarının saflarına geçtiler.¹⁷⁰

3.1.1.2. Değerlendirme

Benû Kasî hareketini Fitne Dönemindeki büyük isyanların arasında zikretmekle beraber aynı zamanda mahalli bir isyan olduğunu ve hiçbir zaman devletin otoritesini tehdit edecek bir amaçla ilerlemediğini belirtmemiz gerekmektedir. Atalarından itibaren söz sahibi oldukları yukarı sınır bölgesindeki hâkimiyetlerinin Kasî ailesi dışında birilerine geçmesini istemeyerek, şeklen devlete bağlı olsalar da bu istekleri dışına çıkıldığında devlete isyan etmekten çekinmemişlerdir.

Yine de devlete itaat ettikleri dönemlerde birçok meselede devletin yanında yer almışlardır. Örneğin kuzeydeki Hristiyan krallıklardan Navarra Krallığı ile hükûmet arasında tampon bölge oldukları için, sınırların korunması açısından cihad hareketini daha çok Kasî ailesi üstlenmiştir.¹⁷¹ Ayrıca ülkeye saldıran Normanların (Vikingler) karşısında mücadele ederek ve iç isyanlardan bazısını bastırarak devlete hizmet etmişler, bu hizmetlerin çoğunda ise üstün başarılar elde etmişlerdir. Bu bağlamda Benû Mervân ile ortak ancak diğer isyan hareketlerinde olmayan önemli bir özellik

¹⁶⁸ İbnü'd-Delâî, *Terşî' u'l-ahbâr ve tenvî' u'l-âşâr*, s.38-39.

¹⁶⁹ İbnü'd-Delâî, *a.e.*, s.40.

¹⁷⁰ A. H. Miranda, "*Ibn Kâsî*", EI2 (İng.), C.III, s.816; İbn Hazm, *Cemheretü Ensabu'l Arab*, s.503.

¹⁷¹ İbn Hayyan, *el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs*, thk. P. Melchor M. Antuna, s.16.

önümüze çıkmaktadır. O da merkezi idareye bağlı oldukları zamanlarda Benû Kasî ailesinin Kurtuba hükümetine yardımcı olmasıdır.

Diğer Hristiyan krallıklılarla da eş zamanlı olarak mücadele eden Kurtuba Hükümeti, Benû Kasî ile sıkı bir mücadele içine giremedi. Aynı zamanda devletin içinde merkezi otoriteyi tehdit eden İbn Hafsun isyanı gibi, baş edilmesi gereken birçok önemli iç isyan vardı. Bu durum yöneticileri Kasî ailesi ile baş etmek için başka stratejik yollar izlemek zorunda bıraktı. İlk olarak isyan etmekten vazgeçmeleri karşılığında buldukları bölgelerdeki hâkimiyetleri tanındı. İsyan etmiş olmalarına rağmen Kasî ailesinin bazı üyelerine yukarı sınır bölgesindeki topraklarında vali olarak görev yapmalarına izin verildi.

İkinci olarak ise para ile toprakların yeniden merkezi idareye bağlanması yoluna gidildi. İsyan merkezlerinden biri olan Sarakosta'nın Muhammed b. Lübb b. Musa'dan satın alınmış olması buna örnek olarak verilebilir.

İbnü'd-Delâî'de geçen bir rivayete göre Kasî ailesinden Lübb b. Musa'nın Sarakosta'daki Arapları öldürmesi,¹⁷² esasında Arap düşmanlığı fikrine sahip olduklarını göstermektedir. Bunda hükümetin Arap yanlısı davranışları etkili olmuştur. Müvelled bir aile olan Kasîlerin yerine Arap kökenli yöneticilerin idareye getirilmesi Müvelledlere yönetimde yer vermeye pek gönüllü olmadıklarını gösterir. Ki bu durum genelde Müvelledlerin mevcut yönetimden şikâyetçi oldukları önemli meselelerden birisi olmuştur.

Kasî ailesinin Hristiyan krallıklardan Navarra ile bir takım akrabalık münasebetleri bulunuyordu. Başlattıkları isyan hareketine hiçbir zaman ülke içinden destekçi aramamışlardır. Kendi içlerindeki kuvvetlerinin yetmeyeceğini anladıklarında akrabalık ilişkilerine dayanarak Navarra krallığından yardım istemişlerdir.

İslamın ilgili hükümlerine aykırı olmasına rağmen kızlarını Navarra Hanedanlık üyeleri ile evlendirmekten çekinmemişlerdir. Örneğin Musa b. Musa b.

¹⁷² İbnü'd-Delâî, **Terşî' u'l-ahbâr ve tenvî' u'l-âşâr**, s.31.

Fortun kızını Navarra kontu Garcia ile evlendirmiştir.¹⁷³ Bu husus, Benû Kasî'nin islamlaşmasının çok yüzeysel olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.¹⁷⁴

Evlilik yoluyla bağlantılarının olması, merkezi otoriteyi tehdit edecek bir birlikteliğe kadar hiç ilerlemese de, bu ihtimali de göz önünde bulunduran yönetim ailenin bölgedeki nüfuzunu kırmak için bazı önlemler almak zorunda kalmışlardı. Arap bir aile olan Tucîbî ailesinin bölgeye yerleştirilmesi buna örnek olarak verilebilir.

Emir II. Abdurrahman'dan itibaren adı, isyan eden gruplar arasında öne çıkan bu ailenin ayrılıkçı siyasi faaliyetlerine ancak III. Abdurrahman zamanında tamamen son verilebilmiştir. Kendi içlerinde düştükleri anlaşmazlıklar yüzünden devlete karşı aktif olarak isyan girişimlerinde bulunamayan aile, III. Abdurrahman'ı çok fazla yormadan dağılan bir hareket olmuştur.

3.1.2. Diğer İsyancılar

3.1.2.1. Sarakosta'da Tucîbîlerin İsyanı

Tucîbîler, Emir Muhammed zamanında Benû Kasî'ye karşı mücadele ederek, devletin otoritesini korumaya yardımcı olmaları için yukarı sınır bölgesinde yer alan Sarakosta'ya yerleştirilmiş Arap kökenli bir aileydi. Ancak zamanla bölgedeki otorite boşluğunu fırsata çevirerek, Sarakosta'daki Emevi valisini zorla görevinden alıp idareyi ele geçirmişlerdir.¹⁷⁵

Emir Muhammed'den sonra başa gelen Emir Abdullah ise, ülkenin içinde bulunduğu karışık tablodan dolayı bağımsızlık iddiasından öte, devletin otoritesine göz diken daha tehlikeli isyancılar ile uğraşmayı öncelendiğinden bu ailenin faaliyetlerine müdahale etmemiştir. Bunun üzerine 276/889 yılında Ebû Yahyâ Muhammed b. Abdurrahman Sarakosta valiliğine tayin edilmiştir.¹⁷⁶ Valiliği tescil edilen Muhammed b. Abdurrahman, devlete itaat edeceğini söylemiş ve bu sayede şehrin valiliği Endülüs Emevî Devleti'nin sonuna kadar Tucîbîler'in elinde kalmıştır.

Muhammed b. Abdurrahman'ın ölümünden (312/924) sonra, yerine oğlu Hâşim b. Muhammed geçmiştir. Kısa süren görevinin ardından 318/ 930 yılında vefat

¹⁷³ İmaduddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s.137.

¹⁷⁴ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s.170.

¹⁷⁵ İbnü'd-Delâî, *Terşî u'l-ahbâr ve tenvî u'l-âşâr*, s.41.

¹⁷⁶ İbnü'd-Delâî, *a.e.*, s.42.

etmesiyle yerine Muhammed b. Hâşim vali olmayı istediğini Emir III. Abdurrahman'a bildirmiş ancak bu talebi ilk aşamada reddedilmiştir. Bölgedeki Araplardan kimin itaatinin daha sağlam olduğu sınıdıktan sonra, valilik görevine getirilmesine karar verilmiştir.(319/931) ¹⁷⁷

Muhammed b. Hâşim'in valiliği süresince III. Abdurrahman'a itaat noktasında zaafı olmuştur. Birçok kez çağrıldığı halde savaşa katılmayı reddetmiş ve Emir ile karşı karşıya gelmiştir. Her seferinde eman isteyerek itaat edeceğini söylemiştir. III. Abdurrahman ise, kuzey sınırlarındaki nüfuzunu göz önünde bulundurarak, itaatte devamlı olması halinde valilik görevinde kalmasına müsaade etmiştir. ¹⁷⁸

3.1.2.2. Semmûre'de İbnü'l-Kıtt Hareketi

Endülüs'ün kuzeybatısında yer alan Semmûre (Zamora) şehri, ülkenin her yerini saran isyanların getirdiği otorite boşluğundan dolayı kuzeydeki Asturias Krallığı tarafından ele geçirilmişti. Devletin müdahale edemiyor oluşundan rahatsızlık duyan kişilerden birisi olan Ebû Ali es-Serrâc, ülkeyi dolaşarak halkı cihada çağırmaya başladı. İbn Hayyân bu şahsı “zâhidlik taslayan fitne körükçüsü” olarak nitelemektedir. ¹⁷⁹

Bu sırada Ebû Ali es-Serrâc Kurtuba'ya da giderek Emîr I. Hişâm'ın (788-796) soyundan gelen İbnü'l-Kıtt'a başlattığı hareketin siyasî liderliğini üstlenmesini teklif etti. Birlikte Emir Abdullah'ın ülkeyi düştüğü zor durumdan çıkarmakta yetersiz olduğunu söyleyerek halkı kendi etraflarında savaşımaya çağırdılar. Halkın yanında yer almasıyla birlikte cesaret bulan İbnü'l-Kıtt mehdiliğini ilan etti. İnandırıcılığını pekiştirmek içinse bazı sihirbazlık gösterileri yapmaya başladı. Böylece meşru idareyi tanımayıp isyan bayrağını açmış oldu. ¹⁸⁰

Birkaç ay içinde 60.000 kişilik ordu toplayarak Semmûre şehrine yürüyen İbnü'l-Kıtt aynı zamanda Asturias Kralı III. Alfonso'ya bir mektup göndererek kendisini İslâm'a davet etti. Bunun üzerine Alfonso Müslümanlara karşı saldırıya

¹⁷⁷ İbnü'd-Delâî, a.e., s.44.

¹⁷⁸ İbnü'd-Delâî, a.e., s.45-46.

¹⁷⁹ İbn Hayyan, *el-Muktebes fî tarihi'l-Endelüs*, thk. P. Melchor M. Antuna, s.133; Mehmet Özdemir, “İbnü'l-Kıtt”, *DİA*, C. XXI, s.114.

¹⁸⁰ İbn Hayyan, a.g.e., s.135.

geçti. Savaş esnasında İbnü'l-Kıtt'ın bir grup destekçisinin fikir değiştirerek yanından ayrılması üzerine çok sayıda Müslüman can verdi.¹⁸¹

Ölenlerin arasında İbnü'l-Kıtt da bulunuyordu. Liderlerinin ölümüyle dağılan bu harekât, dönemde gerçekleşen diğer tüm isyanlardan farklı olarak dini bir mahiyet taşıyordu. İnsanların dini duyguları sömürülerek, otoriteye karşı başkaldırmaları isteniyordu.

3.2. Endülüs'ün Orta Kısımındaki İsyalar

3.2.1. Tuleytula İsyanı

İber Yarımadasındaki en eski şehirlerden biri olan Tuleytula, Roma hâkimiyetinde iken başpiskoposluk statüsü ile Hristiyanlık için dini bir merkez, ardından Vizigotların idaresine girince başşehir olarak siyasi hayatın da merkezi olmuştur. Bu durum Tuleytula'yı birçok asilzadenin ve rahibin yerleşmek için seçtiği bir şehir haline getirmiştir.¹⁸²

İslami yönetim altına girmeden önce Vizigotlar tarafından tüm ülkenin kendisinden yönetildiği bu başşehir, 712'de Tarık b. Ziyad'ın öncülüğünde başlatılan fetih hareketleri neticesinde İslam topraklarına katılmıştı. Eski yönetimden hoşnut olmayan halk, şehrin Müslüman idaresine girmesine tepki göstermemiş, aksine mukavemet göstermek yerine, şehrin kapılarını açarak fethin kolaylaştırılmasını sağlamışlardı.¹⁸³

Fetihle beraber başlayan Valiler Dönemi boyunca Tuleytula'yı isyanların arasında adının pek zikredildiğini görmüyoruz. Dahası siyasi tarih bağlamında bu süreçte şehir hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak I. Abdurrahman ile başlayan Emirler döneminden itibaren birçok kez isyan hareketinde bulunmuş veya isyanların başını çekmiştir.

İlk olarak I. Abdurrahman devrinde (138-172/756-788) mevcut vali Yusuf el-Fihri, I. Abdurrahman'ın yönetimi devralmak istemesine karşılık Tuleytula'yı isyan

¹⁸¹ İbn Hayyan, **a.g.e.**, s.136-137.

¹⁸² Fukuzo Amabe, **Urban Autonomy in Medieval Islam: Damascus, Aleppo, Cordoba, Toledo, Valencia and Tunis**, Leiden: Brill, 2017, s.118-119.

¹⁸³ İmadüddin, **Siyasi Tarih**, s. 33.

merkezi olarak seçti.¹⁸⁴ Emir I. Abdurrahman'ın iktidarı sırasında kontrol altına alınmıştı. Ancak Tuleytula isyanı II. Abdurrahman'ın oğlu Muhammed döneminde yeniden hareketlendi. Daha önceden isyan girişimlerinde bulunan şehir, bu sefer toplu bir şekilde büyük bir ayaklanma başlattı.

Uzunca bir müddet itaat altında kalan Tuleytula'nın I. Muhammed'in emirlik görevine gelmesinden çok kısa bir zaman sonra ayaklanmasının sebebinin Dozy, Hristiyan Fedailer hareketiyle ilişkilendirmektedir. II. Abdurrahman döneminde bazı mutaassıp Hristiyanların başlattığı, İslam hakkında hakaret ve küfür içeren sözler söyleyerek, sonunda idam edilmeleri ile sonuçlanan harekâtın lideri niteliğinde olan Eulogio isimli muhafazakâr Hristiyan, Emir Muhammed döneminde serbest bırakılmıştı. Serbest kalmasının ardından Tuleytula'ya gelerek, orada yaşayan Hristiyan halkı (Musta'ribleri) dindaşlarının yaşadığı sıkıntıları öne sürerek yeniden devlete isyan etmeleri için teşvik etmiştir.¹⁸⁵

İsyancılar Tuleytula valisini tutuklayarak, Kurtuba devletinin elinde bulunan rehinelere teslim edilmesini şart koştular.¹⁸⁶ Bu sırada şehrin surlarını yıkarak,¹⁸⁷ halkını orayı terk etmeye mecbur ettiler. Bunun üzerine Muhammed kardeşi Hakem' i duruma el atması için Tuleytula'ya gönderdi. Hakem şehre gelirken Rabâh kalesini, surları yıkılmış ve terk edilmiş olarak buldu. Yıkılan surları yeniden tamir ettirdikten sonra isyancılardan korkarak şehri terk eden halkı geri dönmeleri için çağırdı.¹⁸⁸

Akabinde Emîr Muhammed, Kâsım b. Abbâs ve Temmâm b. Ebu'l-Attâf'ı yanlarına asker vererek, Tuleytula civarındaki isyanları bastırmaları için görevlendirdi. Kasım ve Temmam komutasındaki birlikler, Andujar'a geldiklerinde Tuleytulalıların pusuları ile karşılaştılar. İki taraf arasında cereyan eden savaşta, çok fazla kayıp verildi.¹⁸⁹ Gönderdiği birliğin isyancılara mağlup olduğunu öğrenen Emir, ertesi yıl Muharrem 240'da (854), bu sefer bizzat kendisinin başında olduğu bir orduyla Tuleytula üzerine yürüdü. Emir'in geldiğini öğrenen Tuleytulalılar Galicia

¹⁸⁴ Hâlid es-Sûfî, **Târîhu'l-'Arab fi İspanya, Nihâyetü'l-hilâfeti'l-Emeviyye fi'l-Endelus**, Mektebetü dar eş-Şark, Halep, 1963, s.14.

¹⁸⁵ Dozy, **Spanish Islam**, s.300.

¹⁸⁶ İbn İzârî, **El-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.94.

¹⁸⁷ İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, c. IV, s.167.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh**, C. VI, s.145.

¹⁸⁹ İbn İzârî, **a.g.e.**, C. II, s.94.

(Cılıkiye) Kralı Ordono'dan (veya Ordono b. İzfünş) yardım istediler. Kral, kardeşi Gaton'un komutasında bir ordu gönderdi.¹⁹⁰ Hristiyanların Emir'e karşı isyancılara yardım etmek için harekete dâhil olmaları, Müslümanların cesaretini alevlendirdi. Çok sayıda grup Emir'in ordusuna gönüllü olarak katıldı.¹⁹¹

Vadi Suleyt' te karargâh kuran Emir Muhammed, isyancılara karşı hileli bir yola başvurarak birliğindeki askerlerden az bir kısmı ile şehrin kalesine doğru ilerlerken, kalan çoğunluğun saklanmalarını istedi. Böylece sayıca az görünerek, düşmanı yanıltmak istiyordu. İki ordu karşılaştığında, Emir'in gizlenen birliği aniden çıkarak düşmana saldırdı. Ganimet için aç gözlülük ederek, zaferi kolayca elde edebileceğini zanneden isyancılar bozguna uğradı. İsyana karışan kişilerin çoğu öldürüldü.¹⁹² Kaynaklarda savaş sonucu toplamda her iki taraftan yirmi bin kişinin öldüğü¹⁹³ ve sonrasında uzun bir müddet ölenlerin öylece kaldıkları kaydedilmektedir.¹⁹⁴

Ertesi yıl (241/855), isyan bastırılmış olsa da Tuleytula halkını kontrol altında tutmak için Talebîra'ya ve Rabâh Kalesine¹⁹⁵ asker gönderilmiş, Hâris b. Bezî' oraya vali olarak görevlendirilmiştir.¹⁹⁶

Ancak Tuleytula'da tesis edilen sakinlik çok uzun sürmemiş, 243/857 yılına gelindiğinde Talebîra'da devlete karşı ayaklanmışlardır. Şehrin muhafızı olan Mesud b. Abdullah el-Arîf, saldırganların büyük bir kısmını kılıçtan geçirmiştir. Yedi yüz kadar kimsenin başının, başkent Kurtuba'ya götürüldüğü söylenmektedir.¹⁹⁷

244/858 yılında, Emir Muhammed, aldığı tedbirler işe yaramayınca ikinci defa Tuleytula üzerine bizzat yürümeye karar verir. Tuleytula halkı Emîr'in karşısına çıkmak üzere şehirden ayrılıp yola çıkar. Ancak Emir'in ordusu ile karşı karşıya

¹⁹⁰ İbn İzârî, **a.g.e.**, C. II, s.95.

¹⁹¹ Muhammed, Abdullah İnan, **Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs**, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1997, s.292.

¹⁹² İbn İzârî, **El-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.95, İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, c. IV, s.167, Ayrıca bk. Lisanüddîn İbnü'l-Hatîb, **A'mâlü'l-a'lâm fi men büyi'a kabale'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm**, tahkik: Seyyid Kesrevî Hasen, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003. s. 22.

¹⁹³ Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb**, C. XXIII, s.388.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh**, C. VI, s.148.

¹⁹⁵ Nüveyrî, **a.g.e.**, C. XXIII, s.388, İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s.153.

¹⁹⁶ İbn İzârî, **a.g.e.**, C. II, s.95.

¹⁹⁷ İbn İzârî, **a.e.**, C. II, s.96.

gelebilmeleri için üzerinden geçmeleri gereken bir köprü bulunmaktadır. Bu köprü, Emir I. Muhammed'in emriyle uzmanlar tarafından tahrip edilerek yıkılma derecesine getirilmiştir. İsyanlılar üzerinden geçerken köprü yıkılmış ve pek çoğu nehrin sularında boğularak ölmüştür.¹⁹⁸

Emir Muhammed şehri zapt etmenin zorluğunu bildiği için, onları bu tür baskı ve tehditlerle teslim olmaya zorluyordu.¹⁹⁹ Nitekim bu durum Emir'in istediği gibi sonuç verdi. Bir yıl sonra 245/859'te Tuleytulalılar otoriteyi tanımak için Emir'den eman istediler.²⁰⁰ Bu, Emir'den aldıkları ilk eman olarak kaydedilmiştir. 259/873 yılında ikinci defa Tuleytulalılara eman verilmiştir. Emir Muhammed, aldığı emanın karşılığı olarak yeniden isyan edilmemesi için rehinelere alarak, vergi konusunda halkla ittifak etmiştir.²⁰¹

Fakat bu kez de Tuleytula'da görevlendirilecek vali konusunda anlaşmazlık ortaya çıkar. Kimisi Mutarrif b. Abdurrahman'ı, kimisi de Târişe b. Mâseveyh'i vali olarak görmek ister. Bunun üzerine şehir ikiye bölünerek yönetilmek zorunda kalır. İlerleyen zamanlarda iki taraf da şehrin tek hâkimi olmak istediklerinde rivayete göre taraflar arasında çıkan savaş Târişe b. Mâseveyh kazanınca, yönetimin başına getirilir.²⁰²

273/886 yılına gelindiğinde, ülkenin diğer kısımlarında çıkan isyanlardan faydalanarak yeniden yönetimden kopan Tuleytula, Şentemeriye/Santaver Berberilerinin idaresine girmiştir.²⁰³ Bir süre Tuleytula'ya hâkim oldularsa da 283/897'de şehir Benî Kasî ailesine mensup Muhammed b. Lübb'ün hâkimiyetine girmiştir. Ancak iki yıl sonra vefat ettiğinde oğlu yönetimi devralmak istemeyince, Tuleytula halkı Muhammed b. Lübb'ün kardeşi Mutarrif'in başlarına geçmesini istemiştir. Ancak Mutarrif yeğeni tarafından öldürülünce, yerel bir Berberi kabilesine mensup ve Benî Kasî'nin müttefiği olan İbn Tarbişe'nin idaresi altına girmiştir.²⁰⁴

¹⁹⁸ İbn İzârî, *El-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.96.

¹⁹⁹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. IV, s.252.

²⁰⁰ İbn İzârî, *a.g.e.*, C. II, s.96.

²⁰¹ İbn İzârî, *a.e.*, C. II, s.101.

²⁰² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXIII, s.390-391.

²⁰³ İbn İzârî, *a.g.e.*, C. II, s.116, Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, C. I, s.429; Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, *"Zünnûniler"*, DİA, C. XLIV, s.576.

²⁰⁴ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, s.340.

III. Abdurrahman devlet idaresine geçtiğinde, uzun bir müddet idareden bağımsız olarak varlığını sürdüren Tuleytula'yı itaat altına almak için, 318/930 yılında aralarında fakihlerin de yer aldığı bir heyet gönderdi. Devlete vergilerini ödemeyen ve itaat etmemekte ısrarcı olan şehir, teslim olmayı reddetti. Bunun üzerine aynı yıl, Vezir Saîd b. Münzir kumandasında bir ordu gönderilerek şehir sıkı bir kuşatmaya alındı. Ordunun peşinden bizzat Abdurrahman da gelerek şehri kuşattı. Ancak bir süre sonra Kurtuba'ya döndü. Buna rağmen kuşatma iki yıl devam etti.²⁰⁵

Kuşatmanın iyice sıkıştırdığı Tuleytula, Hristiyan Leon Krallığı'ndan yardım istese de, Leon Kralı II. Ramiro Emevî kuvvetleri tarafından mağlûp edildi.²⁰⁶ 320/932 yılında Abdurrahman, Tuleytula üzerine şehrin tamamen itaat altına alınmasını sağlayacak son seferini düzenledi.²⁰⁷ Destekçilerini kaybeden Tuleytula halkı, teslim olmak zorunda kalarak şehri III. Abdurrahman'a bıraktı.

İbn Hayyan'ın Ahmed b. Muhammed er-Razi'den alıntılacağı bir rivayette Tuleytula'lı bir ihtiyarın ağzından kuşatmanın seyri ile ilgili önemli detaylar zikredilmiştir. Bahsi geçen ihtiyar, sultanın kuşatmayı iyice sıkılaştırıp dışarıdan faydalanabilecekleri her şey ile bağlantılarını kestğini, açlık yüzünden bazılarının ölmesi üzerine halkın bir kısmının sultana teslim olarak şehri terk ettiklerini söyledi.²⁰⁸ Ve şöyle devam etti:

“Artık öleceğimizi anlayınca, barış ve eman istedik. Fazla vergilerden muaf tutulmamız, ağır işlerde çalışmaya zorlanmamamız, valilerin askerlerinin evlerimize yerleştirilmemesi, farz olan zekâtın dışında vergi ödemememiz, sahibi's-sala'nın bizden ayrılmaması, başımıza geçecek valinin bizim aramızdan ve bizim ortak kararımızla başımıza geçmesi gibi her ne şart koştuysak sultan bunları antlaşmaya yazdı. Biz de ona biat ettik. Şehrin kapılarını kendisine açtık”²⁰⁹

Endülüs'ün güneyi, yukarı sınır bölgesi ve Batalyevs'ten sonra Tuleytula'da 320/932 yılında tamamen itaat altına alınmış oldu. Böylece uzun yıllardır devletin baş

²⁰⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.202-203.

²⁰⁶ O' Callaghan, *A History Of Medieval Spain*, s.122.

²⁰⁷ İbn İzârî, *a.g.e.*, C. II, s.206.

²⁰⁸ İbn Hayyan, *el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs*, Thk. Pedro Chalmeta, Rabat-Madrid, s.321.

²⁰⁹ İbn Hayyan, *a.e.*, Thk. Pedro Chalmeta, Rabat-Madrid, s.322.

etmek zorunda kaldığı İbn Hafsun'dan sonra ikinci en önemli Müvelled kaynaklı isyan hareketi bastırılmış oldu.

3.2.1.1. Tuleytula İsyanının Özellikleri ve Değerlendirme

İsyancıların bulunduğu bölgenin mahiyeti, isyanı kolaylaştıran nedenleri anlamamızda bize ışık tutmaktadır. Üç tarafından Tajo nehriyle çevrili olan Tuleytula, sona kalan karayla tek bağlantısı olan kısmının etrafı yüksek dağların üzerine kurulmuş kalelerle kuşatılmış bir şehirdir.²¹⁰ Bu korunaklı şehir, gerek İber yarımadasının içinden gerekse dışından gelecek saldırılara karşı, kendi başına doğal setler ile çevrilmiş oluyordu. Bu setler aynı zamanda askerlerin şehre karadan ulaşmalarını zorlaştırdığı için isyanların baş edilme sürelerini uzatmaktadır. Şehrin bu korunaklı coğrafi konumunun, isyancıların başlattığı ayaklanmaları kolaylaştırdığı tahmin edilmektedir.

İslam hâkimiyetine girmeden önce başkent olan Tuleytula,²¹¹ eski yönetimde sahip olduğu siyasi statüyü İslami yönetimin zamanında kaybetmiştir. Emevilerin önce İşbiliyye ardından Kurtuba'yı başkent olarak seçmesi, Tuleytula'nın başşehir olma vasfını ortadan kaldırmıştır. Aynı zamanda Hristiyanlık adına dini bir merkez olan Tuleytula'nın,²¹² Müslüman hükümdarların yönetimi altında günden güne artan İslamiyet'e girme temayülünden dolayı dini statüsünü de önemli ölçüde kaybettiği söylenebilir.

Tuleytula nüfus bakımından farklı dini ve etnik kökenlerin bir arada bulunduğu kozmopolit bir şehirdi. Şehirde Arap, Berberî, Mevalî,²¹³ Müvelled olarak isimlendirilen İspanyol asıllı Müslümanlığı seçmiş yerli halk, kentin yerlileri olarak isimlendirilebilecek Müsta'rib denilen Araplaşmış Hristiyan halk²¹⁴ ile Yahudiler²¹⁵ bir arada yaşamaktaydı. Bu kadar farklı unsurun birlikte yaşadığı bir ortamda yönetime

²¹⁰ İbn Abdülmün'im el-Himyerî, **er-Ravzü'l-Mi'tar**, thk. İhsan Abbas, Müesset nasır lissekafe, Beyrut, 1980. C. I, s.393.

²¹¹ İbn Hayyan, **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs**, Thk. Pedro Chalmeta, Rabat-Madrid, 1979, s.272.

²¹² É. Lévi-Provencal-J. P. Molénat, "**Ṭulayṭula**", EI² (İng.), C. X, s. 604.

²¹³ Ya'kubî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Yakub İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzih, **el-Büldân**, (thk. Muhammed Emin Dannavi), Beyrut, 2002, s.194.

²¹⁴ É. Lévi-Provencal-J. P. Molénat, "**Ṭulayṭula**", C. X, s. 604.

²¹⁵ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.12.

karşı destekleyici veya eleştirici nitelikte farklı seslerin yükselmesi ihtimal dairesindedir.

Zamanla şehirdeki nüfusun büyük çoğunluğunu Müvelled ve Müsta'rib olarak adlandırılan yerli halk oluşturmaya başladı.²¹⁶ Arap ve Berberî nüfusu onlara kıyasla azınlık teşkil ediyordu. Çoğunluğu oluşturan Arap olmayan yerli halkın Arap yönetiminden duydukları memnuniyetsizlik, kendi soydaşları tarafından yönetilen bağımsız bir şehir olma isteklerini tetiklemiş olabilirdi.

Nitekim şehir çok geçmeden bir ayaklanma yatağı ve hükümete karşı sürekli bir isyan merkezi haline gelmiştir. Aynı zamanda konumunun sağladığı bir avantaj olarak diğer bölgelerdeki isyancılar için bir sığınma merkezi olarak farklı bir işlev üstlenmiştir.²¹⁷

Tuleytula halkının isyan etmesinde şehrin bulunduğu coğrafi konum ve eskiden sahip olduğu siyasi ve dini statünün getirdiği kendine güvenme faktörlerinin yanı sıra Emevi idaresinden duydukları memnuniyetsizlik de vardı. Tuleytula'nın teslim olmak zorunda kaldığı çetin kuşatmanın kalkması adına III. Abdurrahman ile yaptıkları antlaşma metni niçin isyan ettikleri hususunda önemli ipuçları vermektedir.

Bu antlaşmaya göre şikâyetçi oldukları ve giderilmesini istedikleri hususları dört madde ile toparlayabiliriz; Arap askerlerinin şehirde halkın evlerinde kalmaları, valilerin şehir halkından değil Araplardan tayin edilmesi, fazla vergi talep edilmesi ve bazı işlerde zorla çalıştırılmaları.²¹⁸

Dolayısıyla Tuleytula halkını isyana sevk eden en önemli sebeplerden birinin Arapların Arap olmayanlara karşı haksız muamelelerde bulunmasının olduğu anlaşılmaktadır. Neticede siyasi, içtimâi ve ekonomik anlamda memnun kalmadıkları yönetimi değiştirmek için ayaklanma yolunu seçmişlerdir.

Tuleytula'daki isyanların hız kazanmasının ve daha geç sürede bastırılmasının bir diğer sebebi, Endülüs'ün çeşitli bölgelerinde eş zamanlı olarak çıkan iç karışıklıklar ve isyanlardır. Hükümetin içinde bulunduğu karışıklıkları fırsat bilen şehir, daha kolay

²¹⁶ Mehmet Özdemir, "Muvelledûn", DİA, C. XXXII, s.228.

²¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. V, s. 250-251.

²¹⁸ İbn Hayyan, *el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs*, Thk. Pedro Chalmeta, Rabat-Madrid, s.322.

ayaklanabilmiştir.²¹⁹ Aynı dönemde farklı bölgelerde gerçekleşen bağımsızlık talepleri ve ayaklanmalar birbirine manevi destek veriyordu. Tuleytula'da bu ayaklanmalardan birisiydi.

Tuleytula isyanının önemli bir özelliği de, isyanlarda dış devletlerden destekçiler aramaları ve Emevi yönetimine karşı Hristiyan krallıklar ile işbirliği içerisinde hareket etmiş olmalarıdır.²²⁰ Bu durum Emevi hükümeti tarafından isyanların kısa sürede bastırılmalarını engellemiştir.

3.2.2. Benû Mervân Hareketi

Mervan ailesinin adı, Portekiz'in kuzeyinden gelip Mâride'ye yerleşen Müvelled Mervân b. Yûnus el-Cillîkî'den gelmektedir. el-Cillîkî lakabını, Portekiz'in kuzeyindeki İspanyolca'da Galicia, Arapça'da ise Cillîkiye olarak geçen bölgeden geldikleri için aldıkları düşünülmektedir.²²¹

Mervân b. Yûnus, II. Abdurrahman zamanında Maride şehrinde vali olarak görev yapıyordu ve Emevi Devleti ile ilişkileri oldukça iyiydi. Müvelled bir grup tarafından 213/828 yılında öldürülünce, yerine oğlu Abdurrahman b. Mervan geçti.²²² Uzun bir müddet idareyi elinde tutmuş olsa da babasından farklı olarak devlete karşı ayaklanmayı seçti ve 254/868 yılında destekçileri ile birlikte isyan başlattı.²²³ İsyanın başlamasının sebepleri açıkça belirtilmese de, ileride bağımsız bir yönetici olarak vergi ödememeyi talep etmesinden, onun en başından beri Emevi idaresinden kopuk kendi bağımsız şehir yönetimini arzuladığını söyleyebiliriz.

Dönemin Emir'i Muhammed eş zamanlı olarak Tuleytula'da başlayan isyanı bastırmak için yola çıkmışken ordusunun istikametini değiştirerek Maride'ye yöneldi. İlk olarak şehri kuşattı ve isyancılara boyun eğdirmek için ekinlerin tahrip edilmesini ve köprünün yıkılmasını emretti. Bunun üzerine halk, başta İbn Mervan olmak üzere

²¹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. V, s.289, s.297; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.100.

²²⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.94-95.

²²¹ E. Levi, Provençal, *Tarih İsbanya el-İslâmiyye*, s.240.

²²² Sâlim, S. Abdülazîz, *Târîhu Batalyevs el-İslâmiyye ev garbü'l-Endelüs ff'l-asri'l-İslâmî*, C.I, İskenderiye Müessesetü Şebâbi'l-Camia, 1991, s.243.

²²³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, C. IV, s.167.

İbn Şâkir, Mekhûl ve isyana önyak olan diğerk kişileri Emir'e teslim ederek, itaat edeceklerini bildirdiler.²²⁴

Abdurrahman b. Mervan ve diğerk isyancılar tutuklanarak Kurtuba'ya götürüldü. 261/875 senesinde Emir Muhammed'in vezirlerinden Haşim b. Abdülaziz ile Abdurrahman b. Mervan arasında bir takım gerginlikler meydana geldi. Haşim'in İbn Mervan ve arkadaşları hakkında vezirlerin önünde rencide edici sözler sarf ettiği zikredilmektedir.²²⁵

Bunun üzerine İbn Mervan Kurtuba'dan kaçarak Mâride'nin güneydoğusundaki Kal'atü'l-haneş'e (Alange) sığındı. Emir Muhammed tarafından yürütülen üç ay süren zorlu bir kuşatmanın ardından kalede yiyecek ve içecek hususunda sıkıntıya düştükleri için teslim olmak zorunda kaldı. Yeniden Kurtuba'ya götürülmek yerine henüz küçük bir köy olan Batalyevs'te ikamete mecbur edildi.²²⁶

Abdurrahman Batalyevs'i şehir haline gelecek şekilde imar etmeye²²⁷ ve aynı zamanda tekrardan isyan edebilmek için kendisine destekçiler aramaya başladı. Bu amaçla Maride'den bazı kimseleri Batalyevs'e yerleştirdi. Endülüs Emevî kuvvetleri isyana kalkıştığını öğrendikleri İbn Mervan'ın üzerine gelince Kerker (Cárcar) Kalesi'ne sığındı.²²⁸

Üçüncü defa isyana kalkışan İbn Mervan, bu sefer sadece bölgedeki Müvelled halkın desteğinin yeterli olmayacağını fark etmiş olmalı ki, isyanı destekleyecek başka güçlerle anlaşma yoluna gitti. Bu amaçla bir başka âsi Müvelled lider Sa'dûn b. Âmir es-Sürunbâkî ile birlik oldu ve Asturias-Leon Kralı III. Alfonso'dan yardım istedi.²²⁹

Hristiyan kuvvetlerin dâhil olmasıyla ivme kazanan isyancılar 262/876'de Hâşim b. Abdülaziz komutasındaki Emevi ordusunu bozguna uğrattı ve komutan

²²⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.100.

²²⁵ Lisanüddîn İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, C. II, s.22.

²²⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.102.

²²⁷ el-Himyerî, *er-ravzü'l-mi'tar*, s.93.

²²⁸ İbn İzârî, *a.g.e.*, C. II, s.102.

²²⁹ Dozy, *Spanish Islam*, s.312-313.

Hâşim 50 askerini kaybettikten sonra esir alındı.²³⁰ Durumdan haberdar olan Emir Muhammed, ordunun geri kalanının Kurtuba'ya dönmesini emretti.

263/877 yılında Emir Muhammed, vezirinin esir alındığı çatışmanın intikamını almak için oğlu Münzir komutasında bir orduyu Batalyevs'e gönderdi. Şehrin etrafındaki tüm surlar yıkılınca, savunmasız kalan İbn Mervan, III. Alfonso'ya sığınmak zorunda kaldı.²³¹

İbnu'l-Esir 263 yılındaki seferde Münzir'in yanına 700 asker alarak Maride'den geçerek Asturias topraklarına girdiğini, orada Hristiyan askerler ile Müslümanlar arasında şiddetli bir savaş olduğunu ve pek çok Müslüman askerinin kılıçtan geçirildiğini eklemektedir.²³² Bu savaş hakkında Arap kaynaklarında doyurucu bilgi verilmemiştir. Ancak Hristiyan kaynaklarında konuyla alakalı detaylı bilgiler yer almaktadır.

Hristiyan kaynaklarından O' Callaghan'da, III. Alfonso'nun savaşın gerçekleştiği yer olan Polvoraria'da büyük bir zafer kazandığı ve Emir Muhammed'in belki de Kurtuba emirleri arasında ilk kez Asturias kralından ateşkes istemek zorunda kaldığı geçmektedir.²³³ Müslümanlar için büyük bir yenilgi olan bu savaş, Hristiyan tarihçiler için İslam'ın Endülüs topraklarında düşüşe geçmesini sağlayan önemli bir adım olarak kaydedildi.

Bu yenilginin ardından 268 yılında III. Alfonso, iç karışıklıklar ve isyanlar ile uğraşan Endülüs topraklarına girme cesaretini göstermiş ve Maride'ye kadar ilerlemiştir.²³⁴ Onunla aynı safta Müslümanlara karşı savaşan İbn Mervan ise, Alfonso'nun çok sayıda Müslüman katlettiğini, bunların içinde kendi akrabalarından kimselerin de eziyet çektiğini gördükten sonra saf değiştirerek yeniden Batalyevs'e dönmüştür.²³⁵ Gerçekten de Alfonso bu savaşta on beş bin Müslüman askerinin ölmesine yol açtıktan sonra ülkesine geri dönmüştür.²³⁶

²³⁰ III. Alfonso'ya götürülen Hâşim, fidye karşılığında serbest bırakılmıştır. Bkz: İbn Kutayye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, C. II , s.101.

²³¹ İbn İzârî, **a.g.e.**, C. II, s.103.

²³² İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh**, C. VI, s.349.

²³³ O' Callaghan, **A History Of Medieval Spain**, s.113.

²³⁴ İbn Hayyan, **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs**, Thk. Pedro Chalmeta, Rabat-Madrid, 1979, s.120.

²³⁵ İbn Hayyan, **a.e.**, thk. Mahmûd Ali Mekki, s.396-397.

²³⁶ Roger Collins, **A History of Spain, Caliphs and Kings: Spain**, s.79.

Alfonso ile birlikteliği bittikten sonra Batalyevs'e dönen İbn Mervan'ın hükümetin karşısında elde ettiği başarılar, Maride'deki nüfuzunun artmasını sağladı. Batalyevs'in etrafındaki yerleşim yerlerine baskınlar yaparak, insanların mallarını yağmaladı.²³⁷ Batı Endülüs'teki Müvelledlerin lideri konumuna geldi. Etrafına toplanan pek çok askerle beraber isyan ağını genişletmek için cesaret bulan İbn Mervan Leble (Niebla), Ukşûnube (Ossónoba) ve Bâce'ye (Beja) saldırıp İşbîliye (Sevilla) sınırlarına dayandı. Bu gelişmeler üzerine Emir Muhammed İbn Mervan'ın ne istediğini öğrenmek için elçi gönderdi. İbn Mervan'ın cevabı ise şöyle oldu:

“Batalyevs ve civarını bana bırakın. Ben burayı imar etmek ve halkımı burada toplamak istiyorum. Ancak benden ne vergi, ne de bir şey yapıp yapmamam hususunda istekte bulunmayın.”²³⁸

Şehrin idaresi kendisine bırakılan İbn Mervan, Batalyevs şehrini söz ettiği gibi imar etmeye gayret gösterdi. Etrafını surlarla çevirdi ve ortasına bir cami yaptırdı.²³⁹ Bu sırada fidye karşılığında esaretten kurtulmuş olan Hâşim b. Abdülaziz, İbn Mervan üzerine sefer düzenleyerek önceki yenilgisinin intikamını almak istedi. Ancak durumdan haberdar olan İbn Mervan Emir'e şöyle bir mektup gönderdi:

“Duydum ki Hâşim batıya doğru yola çıkmış. Benim kapalı bir kalede sakin bir hayat yaşamam ona beni yenebileceği duygusu vermiş. Eğer buraya gelecek olursa önce Batalyevs'i ateşe verir ardından da tekrar size isyan ederim.”²⁴⁰ Bunun üzerine Emir Muhammed, Hâşim'e geri dönmesini emretti ve İbn Mervan'ın üzerine tekrar ordu göndermedi.

Muhammed'den sonra başa gelen Münzir 2 yıllık kısa saltanatı boyunca İbn Hafsun isyanı ile baş etmek zorunda kaldığı için İbn Mervan ile bir münasebetleri olmadı. Münzir'den sonraki Emir Abdullah zamanında İbn Mervan'ın hükümete karşı değil, Berberilere karşı savaştığını görüyoruz. 276/889'da Maride'de bağımsızlık ilan etmiş olan Berberî asıllı bir âsi olan Muhammed b. Tâkîr el-Masmûdî'ye karşı Kurtuba'dan gelen askerlere yardım etmiş ve İbn Tâkîr'e karşı Emir'le beraber

²³⁷ İbn Hayyan, **a.g.e.**, thk. Mahmûd Ali Mekki, Beyrut, s.351-356.

²³⁸ İbn Kutîyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, C. II, s.102.

²³⁹ el-Himyerî, **er-Ravzü'l-Mi'tar**, s.93.

²⁴⁰ İbn Kutîyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, C. II, s.102.

mücadele etmiştir.²⁴¹ Birkaç ay süren kuşatma netice vermeyince geri dönmüşlerdir. İbn Mervan'ın hükümetin yanında yer almasıyla İbn Tâkīt ile aralarında her seferinde İbn Mervan'ın kazandığı birçok çatışma meydana gelmiştir.

Bu tarihten itibaren Abdurrahman b. Mervan'ın hükümete karşı bir ayaklanması veya ne yaptığı hususunda kaynaklarımızda bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen onun bundan sonra ölünceye kadar Emirliğe karşı herhangi bir hareketinin olmadığı tahmin edilmektedir.

3.2.2.1. Benû Mervan Hareketinin Sonu

İbn Mervan öldükten sonra yerine oğlu Mervan Batalyevs'in idaresini üstlenmiştir.²⁴² Ancak sadece iki ay sonra Mervan da ölünce yerine kardeşi Abdullah geçmiştir. Abdullah Aşağı Sınır Bölgesindeki Müvelled cemaatlerinin liderliğini üstlenme konusunda Bâce hâkimi Saîd b. Mâlik, Yahyâ b. Bekir ve İbn Ufeyr gibi bölgedeki diğer müvelledün liderler ile çatışma halindeydi.²⁴³ 311/923'de Abdullah'ın vefat etmesi üzerine²⁴⁴ yerine oğlu Abdurrahman'ın geçtiği anlaşılmaktadır.

III. Abdurrahman 317/929 yılında Batalyevs'i itaat altına almak için ilk olarak bir heyet göndererek şehrin teslim olmasını istemiş ancak isyancı tavırlarında ısrarcı olmaya devam ettikleri için şehri sıkı bir kuşatma altına almıştır. 318/930'de isyancıların sayısı azalmış, yiyecekleri tükenmiş ve muhasaranın şiddeti altında daha fazla dayanamayacaklarını anlamışlardır. Bunun üzerine Benû Mervan ailesinden Batalyevs'in son temsilcisi olan Abdurrahman Halife'den eman istemek zorunda kalmıştır.²⁴⁵ III. Abdurrahman Benû Mervan ailesini Kurtuba'ya götürerek iyi muamelede bulunmuş, eli silah tutan erkekleri orduya kaydetmiştir.²⁴⁶

Böylece Endülüs Emevi Devleti'ni uzun yıllar uğraştıran Benû Mervan hareketi son bulmuş oldu. Batalyevs'in hilafet topraklarına katılmasının ardından Osman b. Abdullah III. Abdurrahman tarafından bölgeye vali olarak atandı.²⁴⁷

²⁴¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, C. IV, s.171.

²⁴² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, C. IV, s.171.

²⁴³ İbn Hayyan, *el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs*, Thk. Pedro Chalmeta, Rabat-Madrid, 1979, s.118.

²⁴⁴ İbn Hayyan, *a.e.*, s.188; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.185.

²⁴⁵ İbn Hayyan, *a.e.*, 1979, s.271.

²⁴⁶ İbn İzârî, *a.g.e.*, C. II, s.202.

²⁴⁷ İbn Hayyan, *a.g.e.*, s.272.

3.2.2.2. Değerlendirme

Benû Mervan hareketi 254/868 yılında Maride'de başladı, ardından Batalyevs ve Bâce'ye yayıldı. 318/930 yılında III. Abdurrahman tarafından bastırılana kadar aralıklı olarak 64 yıl devam etmiş gibi gözükmektedir, bu sürenin içerisinde İbn Mervan'ın ismen devlete bağlı olarak isyan etmediği dönemler bulunmaktadır.

İsyanın ilk aşaması olarak zikredebileceğimiz Maride'de başlayan kısmı Emir Muhammed dönemine denk gelmektedir. Birçok kez askeri müdahale yapılmış olsa da, isyan tam anlamıyla bastırılmamıştır. İbn Mervan'ın Kurtuba'dan kaçarak yeniden ayaklanması isyanı ikinci bir aşamaya geçirmiştir. Bu noktada onu kaçırmaya teşvik eden sebep, üzerinde durulması gereken bir konudur. Yukarıda belirttiğimiz gibi dönemin vâlisi Hâşim b. Abdülaziz'in İbn Mervan'a vezirlerin önünde hakaret içeren cümleler sarf etmesi, onun Kurtuba'dan kaçarak yeniden isyan etmesine sebebiyet vermiştir.

Ayrıca İbn Hayyan'da geçen başka bir rivayete göre Hâşim'in, baskına gittiği kaledeki halka eğer aşağı inerlerse onları öldürmeyeceğini söylemesine rağmen sözünde durmadığı geçmektedir. Kaleden inenler içerisinde Hristiyan erkekleri öldürüp, eşleri ve çocuklarını esir aldığı, Müslüman olduğunu söyleyenleri ise Kuran'dan rastgele sureler okumasını isteyerek sınava tabi tuttuğunu, okuyamayan kişilerin Müslüman olmadıklarını öne sürerek öldürülmelerini emrettiğinden bahsedilmektedir.²⁴⁸

Yukarıdaki örneklerde geçen Hâşim b. Abdülaziz'in Müvelled kesime karşı haksız tutumu, onları isyancıların yanında yer almaya teşvik etmiş olabilir. Yine de halkın desteğinin yeterli olmayacağını anlayan İbn Mervan dış güçlerden destek almıştır. Diğer iç isyanlarda olduğu gibi Hristiyan devletlerin desteğini İbn Mervan hareketinde de görüyoruz.

Ancak bu kez isyancıları, sadece Müslümanların siyasi birliğini zayıflatmak için değil, kendi şahsi çıkarları adına kullanmak amacıyla destekledikleri gözükmektedir. Alfonso'nun İbn Mervan'ın yanına geçmesiyle Maride'yi işgali, buna

²⁴⁸ İbn Hayyan, *el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs*, thk. Mahmûd Ali Mekki, s.362-363.

örnek olarak verilebilir. Nitekim İbn Mervan onun çok sayıda Müslüman öldürdüğünü görünce saf değiştirmeye karar vermiştir.

Leon Krallığının İbn Mervan'ı desteklemesi isyanın üçüncü bir aşamaya geçmesine sebep olmuştur. Endülüs hükümeti sadece dâhili bir mesele olarak bu hareket ile mücadele ederken, mesele devletlerarası bir şekle dönüşmüştür. Leon Krallığı ile karşı karşıya gelmek zorunda kalmış ve çok sayıda kayıp vermiştir.

İbn Mervan hareketi her ne kadar İbn Hafsun'un yaptığı gibi bizzat merkezi idareyi tehdit edecek saldırılar düzenlememişse de, sadece mahalli bir isyan olarak kaldığını ve devletin otoritesini tehdit etmediğini söylemek yerinde olmayacaktır. Aslında Batalyevs ve civarında hak sahibi olmak adına başlattığı isyan hareketi, Hristiyan devletlerin müdahalesi ile birlikte yeni bir ivme kazanmış ve hükümeti Leon krallığı ile karşı karşıya getirmiştir.

Emir Muhammed'den sonra göreve gelen Emir Münzir'in döneminde adından söz ettirmeyen hareket, Emir Abdullah döneminde yeniden karşımıza çıkmaktadır. Abdullah dönemini isyanın dördüncü merhalesi olarak nitelendirebiliriz. Çünkü İbn Mervan Emir Abdullah'tan Batalyevs'in tescilinin yenilenmesini istemiş²⁴⁹ ve bunun karşılığında da isyan etmemiştir. Ülkenin her tarafını saran iç isyanlarla uğraşan Emir bu isteği yerine getirmek zorunda kalmıştır. Aksi takdirde kendisine karşı ayaklanacak bir âsi daha eklenecekti.

Ancak isyanın tamamen bastırılmaktan ziyade sadece pasif hale gelmesi, devlet nezdinde siyasi bir başarı olmaktan çok, otoriteyi sarsan bir durum oldu. Çünkü Batalyevs, merkezi idareden kopmuş oldu. Gerçekte bir yenilgi olan bu durumu düzeltmek ve şehrin yeniden merkezi idareye bağlanmasını sağlamak ise III. Abdurrahman zamanına kadar mümkün olmadı.

Tarihçi İbnü'l- Kûtiyye'nin İbn Mervan hakkında yaptığı değerlendirmede, dikkat çekici bir husus bulunmaktadır;

²⁴⁹ İbn Hayyan, *el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs*, thk. P. Melchor M. Antuna, s.53.

“O, akıl, hilekârlık ve tehlikeyi görme hususunda benzeri çok az bulunan bir adamdı. Sa’dûn ile birleşerek anlatılması uzun sürecek bid’atlar ortaya çıkardılar. Böylece İslam’dan uzaklaştılar.”²⁵⁰

Burada bahsedilen İslam’dan uzaklaştıran bid’atlerin mahiyeti hakkında bilgi sahibi değiliz ancak Dozy’nin “Etrafına Hristiyanlık ve İslamcılığın harmanlandığı yeni bir din vaaz etti”²⁵¹ ifadesi bu hususa işaret ediyor olabilir. Yine de Dozy’nin görüşüne herhangi bir kaynak isnat etmemesi meselenin doğruluğu hakkında şüphe uyandırmaktadır. Aynı görüşü paylaşan İnan’da benzer açıklamalar yapmaktadır.²⁵²

Ancak İbn Mervan Batalyevs’in içine cami yaptırdığını zikretmiştik. Bunun için Emir Abdullah’a şehrin içinde insanların ibadet edebilecekleri bir cami olmadığını söyleyerek, inşa etmeye yardım etmesi için işçi göndermesini rica etmiştir.²⁵³ Cami yapılmasına gösterdiği ihtimamdan dolayı onun yeni bir din vaaz etmiş olma ihtimali gerçeğe uzak gözükmemektedir. İslam’dan uzaklaşmasından kasıt ise, İslam’ı yüzeysel bir şekilde yaşadığı ve devleti zor durumda bırakarak Hristiyan kuvvetler ile işbirliği yapmış olması olabilir.

İbn Mervan’ın isyan ederek istediklerini elde edebilmiş olması ve Batalyevs’i kontrol etmeyi başarması diğer isyancıları ve Kurtuba karşıtı muhalif güçleri isyan etmeye teşvik etmiştir. Nitekim İbn Mervan’ın peşinden Endülüs’ün birçok bölgesinde ayaklanmalar baş göstermiştir.²⁵⁴

3.3. Endülüs’ün Güneyindeki İsyancılar

3.3.1. Ömer b. Hafsun İsyanı

Ömer b. Hafsûn isyanı “Endülüs tarihindeki en önemli isyan hareketi” olarak kayıtlara geçmiştir. Büyük Fitne dönemi içinde devlete karşı başlatılan isyanlar arasında tehlikeli bir hal alarak merkezi idareyi tehdit eden en büyük kalkışma Ömer b. Hafsun isyanı olmuştur. Ömer b. Hafsun’un babası İslamiyet’i sonradan kabul etmiş

²⁵⁰ İbn Kutıyye, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, C. II , s.101.

²⁵¹ Dozy, *Spanish Islam*, s.312.

²⁵² İnan, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, s.305.

²⁵³ Ebu Ubeyd el-Bekri, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, C. II, s.907.

²⁵⁴ Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, s.163-164.

olan(müvelledûn) İspanyol asıllı kimselerden idi.²⁵⁵ Gençliğinde uyumsuz ve kavgacı bir kişiliğe sahip olan Ömer, komşularından birisi ile giriştiği kavgada onu öldürünce Reygo bölgesine kaçtı.²⁵⁶ Burada sebep olduğu bir “fesat” yüzünden Reygo valisi tarafından kırbaçlanarak cezalandırılınca, Kuzey Afrikada’ki Tahert şehrine giderek Endülüs’ten ayrılmak zorunda kaldı.²⁵⁷

Özdemir’e göre İbn Hafsun’un sebep olduğu fesat, halktan zorla haraç toplamaya kalkışan valiye karşı halkla beraber ayaklanması, hatta halkın ayaklanmasına öncülük etmiş olmasıdır. Dolayısıyla 262/878 yılında Reygo’da vergi yüzünden çıkan bu ayaklanma, İbn Hafsun hareketinin başlangıç noktasını teşkil etmektedir.²⁵⁸

İbn Hafsun, Tahert’te çalıştığı terzi dükkânına gelen bir adamın kendisine “Sen iğne ile kuyu kazıyorsun. Memleketine dönerek Ümeyye oğullarının iktidarını yıkacak ve büyük bir saltanat elde edeceksin” demesinden cesaret alarak Endülüs’e geri dönmeye karar verir.²⁵⁹

İbn Hafsun, önceden karıştığı kavgalar nedeniyle babasıyla arasındaki mesafeden dolayı onun yanına gitmekten çekiniyor olmalı ki Endülüs’e döndüğünde yardım istemek için amcasının yanına gitti. Amcasıyla görüşüp, onun da yardımıyla isyana katılacak kırk kişi topladı.²⁶⁰

Bu noktadan sonra devlete karşı isyan bayrağını çeken bir asi olarak karşımızda duracak olan İbn Hafsun, ilk olarak kaynakların genel manada ittifak ettiği 266/880 yılında Endülüs’ün güneyinde bulunan Ronda dağları arasındaki Bobastro kalesindeki üssünden, Emir Muhammed’e karşı bir isyan hareketi başlattı. Bobastro kalesi hakkında İbn Said, Endülüs’ün en yalçın kalesi olduğunu, bu kalede bulunanların ecelden başka hiç bir şeyden korkmayacağını söylemektedir.²⁶¹

²⁵⁵ İbn Kutıyye, *Târîhu İftitâhi’l-Endelüs*, C. II, s.103.

²⁵⁶ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.260.

²⁵⁷ İbn Kutıyye, *a.g.e.*, C. II, s.103.

²⁵⁸ Mehmet Özdemir, *Endülüs’te Müvelledun Hareketleri*, (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi), 1989, s.257.

²⁵⁹ İbn Kutıyye, *a.g.e.*, C. II, s.103.

²⁶⁰ İbn Kutıyye, *a.e.*, C. II, s.104.

²⁶¹ İbn Saîd, Ali b. Musa, (883-1284), *el-Muğrib fi Hule’l-Mağrib*, thk.; Şevki Dayf, Kahire, 1953, C. I, s.53.

Onun bu isyanı üzerine Emir'e bağlı askerler vali Âmir b. Âmir komutasında İbn Hafsun'a karşı harekete geçseler de, mağlup olmuşlardır. Bu mağlubiyetten sonra İbn Hafsun'un durumu bir hayli güçlenip namı etrafa yayılmış, böylelikle de yeryüzünde kötülük ve fesat çıkarmak isteyen ayak takımı onun etrafında toplanmıştır.²⁶²

İbn Hafsun'dan başka iki isyancı daha onu desteklemek için civar yerlerde isyana kalkıştılar.²⁶³ Emir Muhammed valinin isyanı bastırmayı başaramadığını öğrenince onu azlederek yerine Abdülaziz bin Abbas'ı görevlendirmiştir. Yeni vali İbn Hafsun ile sulh yapmış, bu sayede kısa süreliğine de olsa barış ortamı sağlanmıştır.²⁶⁴

Ancak valinin değişmesi ve sulh ile beraber İbn Hafsun yeniden isyan etmiştir. Bunun üzerine Endülüs Emiri Muhammed, isyancıları bastırması için Haşim bin Abdülaziz komutasında başka bir birlik göndermiştir. Haşim isyana yardım eden kişileri yakalamış, İbn Hafsun'u da teslim olmaya mecbur ederek Kurtuba'ya götürmüştür.²⁶⁵

Burada kendisine mâli destek sağlanan İbn Hafsun'a orduda görev verildi. Bu sayede hem gönlü kazanılarak hem de göz önünde tutularak isyana teşebbüs etmesi engellenmek istenmiş olmalıdır. Haşim'in düzenlediği seferlerden birine katılan İbn Hafsun,²⁶⁶ bu seferde üstün başarı göstererek ön plana çıkmıştır. Gösterdiği kahramanlıktan dolayı bazı kimseler ona: "Sen ayrıldığın o kalene geri dön. Seni ancak oradan ölüm indirebilir. Sen Endülüs'ün büyük bir kısmına sahip olacak ve bir gün Kurtuba kapılarında dövüleceksin" gibi iltifatlar ederek onu isyana teşvik ediyorlardı.²⁶⁷

²⁶² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Darü'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1997, C. VI, s.390. Türkçesi: **el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi**, Çeviren: Dr. Ahmet Ağrakça, Redaktör: Doç. Dr. Mertol Tulum, Bahar Yayınları, İstanbul, 1986.

²⁶³ İsyancıların isimleri Lebb bin Munzir ve İbn-I Ebi's-Şa'ra olarak geçmektedir. Bkz: İbn Kutıyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, C. II, s.104.

²⁶⁴ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.104.

²⁶⁵ İbn Kutıyye, **a.g.e.**, C. II, s.104.

²⁶⁶ İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. IV, s.169.

²⁶⁷ İbn Kutıyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, C. II, s.104.

Çok geçmeden İbn Hafsun Kurtuba'dan kaçmaya karar verdi. İbnü'l-Kutiyye'deki kayda göre o, kendisini bu fikre yönelten durumla ilgili şunu anlatmaktadır:

“Verilen ekmeği elime alarak şehrin sorumlusu Muhammed b. Ğanîm'e gittim. “Allah insaf versin! Bununla insan yaşar mı?” dedim. Onun üzerine bana “Sen kimsin ki be şeytan?” cevabını verdi. Oradan ayrıldım ve giderken vezir Haşim'e rastladım, olanları anlattım. O da bana “Belki seni tanımıyorlardır, kendini onlara tanı” dedi. Sonra benim durumumda olan öteki arkadaşlarıma gittim. Bütün olanları kendilerine anlattım. Aynı gece Kurtuba'dan kaçtım.”²⁶⁸

İbn Hafsun'un bu sözlerinden Kurtuba'da yaşadığı şartlardan memnun olmadığını anlıyoruz. Devletin içinde Emir adına kazandığı başarılar kendisini tatmin etmiyor, bağımsız bir şekilde yönettiği topraklarda kendi adına başarılar kazanmak istiyor olmalıydı ki, Kurtuba'dan kaçarak Bobastro'da yeniden isyan etmiştir.²⁶⁹

Kısa zamanda hâkimiyetini genişleterek, Ceziretü'l-Hadra ile Tudmir arasında kalan toprakların kontrolünü ele geçirdi.²⁷⁰ Emir Muhammed durumu kontrol altına alması için oğlu Münzir komutasında bir orduyu İbn Hafsun üzerine göndermiştir. Münzir, yaptığı iki aylık bir kuşatma sonunda Bobastro'yu ele geçirmek üzereyken babasının ölüm haberini aldı. Kuşatmayı kaldırarak Kurtuba'ya dönmek zorunda kaldı.

271

Babası Muhammed yerine Emevi tahtına oturan Münzir, ilk iş olarak İbn Hafsun isyanını bastırmakla ilgilendi. İbn Hafsun'un ele geçirdiği kalelerin birçoğunu ve Archidona'yı geri alarak, Bobastro'yu kuşatma altına aldı.²⁷²

Kuşatma altında uzun süre dayanamayan İbn Hafsun, kuşatmanın kaldırılması için hileye başvurdu. Emir Münzir'e haber göndererek teslim olacağını ancak kendisinin ve oğullarının Kurtuba'da yaşamasına müsaade etmesini ayrıca kendilerini

²⁶⁸ İbn Kutıyye, **a.e.**, C. II, s.105.

²⁶⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh**, C. VI, s.434.

²⁷⁰ İbn Kutıyye, **a.g.e.**, C. II, s.105.

²⁷¹ İbn İzari, **el-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.106.

²⁷² Roger Collins, **A History of Spain, Caliphs and Kings: Spain, 796–1031**, General Editor: John Lynch, Wiley-Blackwell Publishing, 2012, s.122.

ve eşyalarını taşıması için 100 katır vermesini şart koştı.²⁷³ İbn Hafsun'un teslim olacağını düşünen Emir, isteklerini kabul etti ve göndereceği 10 görevli eşliğinde bölgeden ayrılmasını istedi. Askerlerini de bölgeden çekerek kuşatmayı kaldırdı.

İbn Hafsun, bu 10 kişiyi öldürüp katırları da alarak yeniden Bobastro'ya dönüp isyan etti. Durumu öğrenen Emir Münzir, Bobastro'yu yeniden kuşatma altına aldı. Ancak kuşatmanın üçüncü gününde aniden vefat etti.²⁷⁴ Emir'in ölüm haberi yayılınca askerler arasındaki nizam bozuldu. Durumu fırsat bilen İbn Hafsun karargâha saldırarak ne varsa ele geçirdi. Emir Münzir'in cesedini de bir katırın üzerine yükleyerek Kurtuba'ya gönderdi.²⁷⁵

Emir'in ölümü sayesinde kuşatmanın tamamen kalkması, İbn Hafsun'un lehine gelişen bir durumdu. İbnü'l Hatîb: "Hâkimiyet kurduğu alan gittikçe artmış, payitaht ile arasında çok kısa bir mesafe kalmıştı" diyerek,²⁷⁶ isyanın başlangıcından itibaren geldiği tehlikeli noktayı vurgulamak istemiştir.

Emir Münzir'in vefatından sonra yerine kardeşi Abdullah tahta geçti. Tıpkı kardeşi gibi o da göreve başlar başlamaz kendisini İbn Hafsun ile mücadele ederken buldu. Eğer İbn Hafsun'u tamamen izole edemeyecekse, onunla bir anlaşmaya varması gerektiğini düşündü.²⁷⁷ Onu isyan etmekten vazgeçirmek için Reygo küresinin²⁷⁸ hâkimiyetini verdi.²⁷⁹ Abdulvehhab b. Abdurrauf'u İbn Hafsun'un yanına idareye ortaklık etmesi için vali olarak bıraktı.²⁸⁰ Muhtemelen bu sayede İbn Hafsun'un hareketlerini gözlemlemek ve yeniden isyan etmesini önlemek istemiş olmalıdır. Bu önlem İbn Hafsun hareketini sadece kısa süreliğine sessizleştirdi. Çünkü İbn Hafsun, Abdulvehhab b. Abdurrauf'u bölgeden çıkardıktan sonra İstece ve Archidona gibi civar yerleri istila ederek yeniden isyan etti.

²⁷³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXIII, s.393.

²⁷⁴ İbn Saîd, *el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib*, C. I, s.54.

²⁷⁵ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.275.

²⁷⁶ Lisanüddîn İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, C. II, s.26.

²⁷⁷ Dozy, *Spanish Islam*, s.324.

²⁷⁸ Endülüste'ki idari yapılanma iki temel bölüme ayrılarak yapıyordu. İlki suğûr (tekil: sağr) olan yapı hristiyan sınırına yakın savunma merkezleriydi. Kuver ise, suğûr dışında kalan vilayetlere verilen isimdi. Bir kürenin içinde, şehir (hadra) ve bu şehre bağlı daha küçük yerleşim birimleri vardı. Bkz.: Hüseyin Mu'nis, *Fecr'ül Endülüs*, Daru'l Reşad, Kahire, 2008, s.436.

²⁷⁹ Collins, *A History of Spain, Caliphs and Kings: Spain, 796–1031*, s.122.

²⁸⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.132

Bunun üzerine Emir Abdullah, 276/889 yılında ordusunun başında Bobastro ve Reygo kalelerine doğru yola çıktı. İbn Hafsun'un hâkimiyetini kırmak için bazı bölgeleri ele geçirdikten sonra Muhammed b. Zennin'i Reygo'da bırakarak geri döndü. İbn Hafsun, Emir'e karşılık vermek için Ecija ve Estepa'yı istila etti. Bunun üzerine Emir ordusuyla beraber, onunla savaşmak için geri dönünce, İbn Hafsun hatasını kabul ettiğini söyleyerek eman istedi. Bu eman da daha öncekiler gibi, Emir'i kandırarak serbest kalmayı sağlamak maksadıyla bir hileden ibaretti. Emir'in eman vermeyi kabul etmesi, İbn Hafsun'un çok kısa bir süre itaat altında kalmasına yaradı.²⁸¹

İbn Hafsun kısa süren itaatinden sonra, önce Beyane ardından Jean şehirlerini istila etti. Farklı bölgelerde idareyi zor durumda bırakacak teşebbüslerde bulunuyordu. Buna rağmen Jean'da Emir'e muhalif bir kişi olan İbn Şâkir adında bir kimseyi hileli bir yolla ortadan kaldırmıştır. Kedisine yardım gönderdiğini öne sürerek çağırdığı İbn Şâkir ve adamlarını öldürmüş, kesik başını Emir Abdullah'a göndermiştir. İbn Hafsun bu davranışı ile ya Emir'e yaklaşmak ya da onun güç yetiremeyeceği işleri yaptığını ispatlamak istemiş olabilir.²⁸²

Jean ve Elvira şehirlerini Emir'in valilerinden bağımsız bir şekilde uzun bir müddet yöneten İbn Hafsun'un hâkimiyeti gün geçtikçe genişlemiş, devletin idare merkezi Kurtuba yakınlarına kadar hücum ağrını genişletme cesaretini göstermiştir. Yaptığı bu hücumların yanı sıra Müvelledûn arasından destekçi toplamak için gittiği her yerde etkili konuşmalar yapıyordu. Yaptığı konuşmalardan birinde halkın sıkıntılarını anladığını ve kendisinin bu sıkıntıları gidereceğini vadederek şöyle sesleniyordu:

“Ne kadar zamandır Emir size zulmediyor, mallarınızı zorla alıp sırtınıza gücünüzün üstünde yükler (vergi) yüklüyor.²⁸³ Araplar sizi kendilerine köle olarak görüyor. Kişisel hırsım yüzünden böyle konuştuğumu zannetmeyin. Ben intikamınızı almak ve sizi köle gibi kullanılmaktan kurtarmak istiyorum.”²⁸⁴

²⁸¹ İbn İzârî, a.e., C. II, s.122

²⁸² Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. IV, s.280.

²⁸³ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.114

²⁸⁴ Dozy, **Spanish Islam**, s.320.

İbn Hafsun'un tüm bu girişimleri sayesinde nüfuzu artmış, Kurtuba'ya çok yakın Cabra bölgesinde bulunan Poley (Aguilar de la Frontera) isimli kale de eline geçmişti.²⁸⁵ Bu girişimi ile Kurtuba'yı doğrudan tehdit eden İbn Hafsun, halkın yanı sıra siyasi olarak destekçi bir devlet arayışına girdi. Kuzey Afrika'da Abbasilere bağlı Ağlebiler ile Emevilere karşı kendisine yardım etmesi için görüşmelerde bulundu.²⁸⁶

İbn Hafsun'un idare merkezine bu kadar yaklaşması Emir Abdullah'ı tedirgin etmişti. Topladığı on dört bin kişilik ordusuyla, 273/891 yılında Poley üzerine sefer düzenledi.²⁸⁷ Durumu haber alan İbn Hafsun, kalenin bulunduğu dağın eteğinde Emir'i karşıladı. Emir'in ordusu, iki katından fazla adamı olan İbn Hafsun'u yendi.²⁸⁸ İbn Hafsun ve adamları geri çekilmek zorunda kaldı. Emir isyancıları kalede sıkıştırmak için üzerlerine yürüdü. Ancak İbn Hafsun, kalenin surlarından birisinde gedik açarak ailesiyle kaleyi terk etti. Bunu fark eden ordusu da onun peşinden kaleyi terk ettiler.²⁸⁹ Emir peşlerinden adam gönderse de, izlerine rastlamadı.

Poley'i isyancılardan temizleyen Emir, İstece'ye yönelerek yeniden kontrol altına aldı.²⁹⁰ Poley savaşındaki yenilgi İbn Hafsun için gücünün giderek azalmaya başladığı bir dönüm noktası olmuştur. Bundan sonra saldırıdan ziyade savunarak geçecek olan süreç, III. Abdurrahman'a kadar giderek sakinleşecek sonunda devlete karşı direnemeyeceği bir hale gelecektir.

Emir Abdullah, Bobastro'ya dönen İbn Hafsun'u muhasara altına aldı. Ancak bir müddet sonra geri çekildi. Birkaç yıldan sonra İbn Hafsun'un İlbire'ye saldırması üzerine mücadele yeniden başladı. Ahmed b. Ebû Abde'nin kumanda ettiği Emir'in ordusuna yenilen İbn Hafsun, birkaç yerinden yaralanarak kalesine çekilmek zorunda kaldı.²⁹¹ Emir Abdullah komutanı Ahmed b. Ebû Abde ile güçlenerek, Endülüs'ün içine askerlerini gönderip vergisini alamadığı kişilerden vergi tahsil etmeye başlamıştır.²⁹²

²⁸⁵ Kennedy, *Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s.94.

²⁸⁶ Collins, *A History of Spain, Caliphs and Kings: Spain, 796–1031*, s.135.

²⁸⁷ İbn Hayyan, *el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs*, thk. P. Melchor M. Antuna, Paris, 1937, s.104.

²⁸⁸ İbn İzârî, *a.g.e.*, C. II, s.123.

²⁸⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXIII, s.395.

²⁹⁰ İbn İzârî, *a.g.e.*, C. II, s.124.

²⁹¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.133.

²⁹² İbn Kutıyye, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, C. II, s.118.

Zaman zaman oğullarını Bobastro'ya gönderen Emir,²⁹³ İbn Hafsun'u yıldırarak ve gücünü iyice zayıflatmak istiyordu. Nitekim bu seferler karşısında yetersiz kaldığını anlayan İbn Hafsun, Hristiyan nüfustan destek alabilmek için 286/899 yılında Hristiyanlığa geçtiğini ilân etti.²⁹⁴

Ancak bu açıklaması, tahmin ettiğinin aksine yarardan çok, destekçilerini kaybetmesine sebep oldu. Halktan birçok kimse, kendisine karşı Emir'in yanında savaşmak için onun yanından ayrıldı. O tarihten itibaren İbn Hafsun'a karşı yapılan savaşlar aralıksız devam etti. Çünkü bütün Müslümanlar, Hristiyanlığa geçince onunla savaşmanın cihat olduğunu düşünüyorlardı.²⁹⁵

Bunun üzerine İbn Hafsun, İşbîliye'yi ele geçirmiş olan âsi İbrâhim b. Haccâc ile anlaşarak ondan yardım almaya başladı. İki asi lider, komutan Ebî Abde'nin ordusuna iki defa saldırıp, her defasında yenilince Emir Abdullah ellerinde rehin olarak tuttukları İbn Hafsun'un yeğeninin öldürülmesini emretti. Rehineler arasında olan İbn Haccâc'ın oğlu ise itaat etmesi karşılığında kendisine iade edildi.²⁹⁶

İsyan etmekten bıkmayan İbn Hafsun, Emir Abdullah vefat edinceye kadar aralıklarla isyan teşebbüsünde bulunmaya devam etmiştir. Her seferinde yenildiği için, gittikçe güçten düşmüş ancak isyanı bir türlü tamamen bastırılmamıştır.

3.3.1.1. İbn Hafsun Hareketinin Sonu

Emir Abdullah vefat ettikten sonra oğulları arasından isyanlarla çevrili bir ülkeyi idare etme arzusu taşıyan olmadığı için, torunu Halife III. Abdurrahman²⁹⁷ 300/912 yılında başa geçmiştir.

III. Abdurrahman'ın ilk işi, kendisinden önceki üç emîr tarafından bir türlü bastırılmayan İbn Hafsun isyanını bastırmak oldu. Yaşı oldukça ilerlemiş, gücü zayıflamış ve destekçilerini büyük oranda kaybetmiş bir isyan lideri ile diğer emirler kadar uğraşmadan aldığı akıllı tedbirlerle baş edebilmiştir.

²⁹³ İbn İzârî, *a.g.e.*, C. II, s.124.

²⁹⁴ Collins, *A History of Spain, Caliphs and Kings: Spain, 796–1031*, s.123-124.

²⁹⁵ İbn İzârî, *a.g.e.*, C. II, s.139.

²⁹⁶ İbn Kutîyye, *a.g.e.*, C. II, s.119-123.

²⁹⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.158.

İbn Hafsun Bobastro kalesinden başlattığı isyan hareketini Endülüs'ün güneyinde geniş bir sahaya yaymıştı. Onun hâkimiyet sahasını Özdemir şöyle özetlemektedir:

“Merkez Bobastro olmak üzere doğuda el-Meriyye’ye kadar bütün sahil şeridi; batı istikametinde el- Cezîret’ül-Hadrâ’yı geçerek Şezûne dâhil Kâdis’e kadar; kuzeyde İlbire ve Şezûne’deki Arap askeri garnizonlarının bulunduğu mıntıklar hariç Poley kalesi yakınlarına kadar olan topraklar doğrudan İbn Hafsun’un hâkimiyeti altında bulunuyordu. Bundan başka İbn Hafsun’a bağlı Müvelled liderlerin ellerinde bulundurduğu küçük topraklar vardı. Kısacası el-Vâdî’l- Kebîr nehrinin güneyinde bulunan Endülüs toprakları doğrudan ya da dolaylı olarak İbn Hafsun’un nüfuzu dairesinde idi.”²⁹⁸

Bu yüzden Abdurrahman, direk İbn Hafsun üzerine yürümekense onu destekleyen kişileri ve hâkimiyeti altında olan diğer küçük yerleri yeniden idare altında alma yoluna gitti. Bu sayede İbn Hafsun, yalnız başına kalarak etkisiz hale getirilecekti.

Abdurrahman İstece’den başlayarak, Ceyyân bölgesinde İbn Hafsun’un elinde bulunan tüm kaleleri isyancılardan temizleyerek itaat altına aldıktan sonra, İlbîra (Elvira)’da İbn Hafsun’u yenerek adamlarından birçoğunu ve torununu esir aldı.²⁹⁹ Aynı zamanda Kuzey Afrika’dan İbn Hafsun’a gelen azık dolu gemiler tahrip edilerek, kalesine yardım ulaşması engellenmiş oldu.³⁰⁰ Endülüs’te baş gösteren kıtlık ve hastalıklar yüzünden isyan teşebbüslerine mecburi olarak ara veren İbn Hafsun, Eylül 305/917’de 72 yaşında iken öldü.³⁰¹ İbn İzârî onun vefatı hakkında şunları

²⁹⁸ Özdemir, **Endülüs’te Müvelledûn Hareketleri**, s.300.

²⁹⁹ İbn İzârî, **a.g.e.**, C. II, s.160-162.

³⁰⁰ İmaduddin, **Endülüs Siyasi Tarihi**, s. 165.

³⁰¹ **Ahbâru Mecmû’a**, s.135. Dönemin Şairi İbn Abdirabbih’in mısralarına İbn Hafsun’un ölümü şöyle yansımıştır:

O yılın sevinci hepimizi sararken Allah’ın İslâm’a yardımı gerçekleşti,
Çevresindeki pek çok domuzla birlikte İbn Hafsûn’un ölümü sevinçlerin en büyüğüdü.

Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî, **el-İkdü’l-ferîd**, Beyrut, Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1983, C. V, s.250.

söylemektedir: “Kâfirlerin ve Münafıkların başı, fitne ateşini yakan kötülük saçan Ömer b. Hafsun öldü.”³⁰²

Ancak ölümü zannedildiği gibi başlattığı isyan hareketinin son bulmasına yetmedi. İbn Hafsun’un oğulları, babalarının adına isyan etmeyi 11 yıl daha sürdürdüler.

Dört oğlundan birisi Cafer Hristiyan olmuş, Süleyman, Abdurrahman ve Hafs ise görünüşte Müslüman olarak kalmışlardı. Kızı Argantea ise tek dileği Hristiyanlık adına şehit olmak olan muhafazakâr bir Hristiyandı.³⁰³ Ömer b. Hafsun’un ölümünden sonra isyanın liderliği oğlu Cafer’e geçti. Ancak o, babası gibi yetenekli değildi. Aynı şekilde diğer kardeşleri de isyana liderlik yapacak meziyetlere sahip kişiler değildi. Abdurrahman Bobastro’yu kuşattığında Cafer b. Ömer b. Hafsun rehine ve haraç verme karşılığında barış yapmak istediğini söyledi. Aynı zamanda İbn Hafsun’un üçüncü oğlu Abdurrahman üzerine de bir birlik gönderildi ve Cafer gibi o da barış yapmak isteyerek, eman diledi.³⁰⁴

III. Abdurrahman aralıklar ile Bobastro üzerine sefer düzenleyerek, İbn Hafsun’un oğullarını yıldırarak teslim olmaya zorladı. Bobastro’da isyanı yönetmek artık Süleyman’a kalmıştı. Ölen kardeşi Cafer’in yerini alarak Emir’in karşısında birçok kez kaleyi savundu. Ancak 314/927 yılında gerçekleşen bir çatışmada öldü.³⁰⁵

III. Abdurrahman, İbn Hafsun’un oğullarından tek sağ kalan Hafs’ın üzerine, 13 yaşında bile olmayan oğlu Hakem’i yanına alarak sefere çıktı. Hafs kaleyi savunmayı sürdürmeye çalışsa da kuşatmanın iyice şiddetlendiği ve etrafının Kurtuba askerleri ile çevrili olduğunu görünce, çok fazla dayanamayarak 315/ 928’de teslim olmaya karar verdi. Hafs ve beraberindeki tüm adamları kaleden indirilerek Vezir Ahmed b. Muhammed eşliğinde Kurtuba’ ya götürüldüler.³⁰⁶

Böylece 60 yıl gibi uzun süre devam eden İbn Hafsun hareketine son verilmiş oldu. Bir yıl sonra 316/929’da Bobastro’yu kontrol etmek için giden Emir, isyan bastırılmış olsa da bölgenin her tarafını çeviren korunaklı kalelerin tahrip edilmesini

³⁰² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.171,

³⁰³ Dozy, *Spanish Islam*, s.385.

³⁰⁴ İbn İzârî, *a.g.e.*, C. II, s.174-175.

³⁰⁵ Dozy, *a.g.e.*, s.394.

³⁰⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, C. II, s.193-195.

emretti. Bu, kalelerin arkasında yeniden isyana kalkışılmasını önlemek için alınan bir tedbirdi. Ömer b. Hafsun ve oğlu Cafer'in mezarlarını açtırarak, cesetlerini Kurtuba'ya gönderdi. Halkın görerek ibret alması için kazıklar üzerinde teşhir edildi.³⁰⁷

3.3.1.2. Değerlendirme

Fitne döneminde Endülüs Emevî Devleti'ni etkileyen en önemli isyan İbn Hafsun'un başlattığı isyan hareketi olmuştur. Devletin bekasını tehdit ederek mahalli bir isyan olmaktan çıkan hareket, bu özelliği ile fitne döneminde çıkan diğer isyanlardan ayrılmaktadır. Diğer isyanlar genellikle buldukları bölgenin idaresini ele geçirmeyi istemişler ve bölgenin dışına çıkmamışlardır. Ancak İbn Hafsun hareketi, bütün güney Endülüs'e yayılma başarısı göstermiş, hatta hareketin nüfuz alanı Kurtuba yakınlarına kadar ilerlemiştir.³⁰⁸

İbn Hayyan bu isyanın mahiyeti hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“İnsanlar fitneye meylecti. Bu zamanda Araplarla Muvelledûn ve Acem arasındaki olaylar giderek kötüleşti; herkes asabiyyeye sarıldı; gruplaşmalar başladı; böylece cahiliyyeye döndüler; karşılıklı birbirlerinin kanlarını döktüler. Ehl-i zimmeden olanlar(Hristiyanlar) da Muvelledûn'un yanında yer aldı. Hepsi birlikte sapıklık yolunun imamı Ömer b. Hafsun'un davetine katılarak Araplara karşı ayaklandılar.”³⁰⁹

İlk isyan hareketine 266/880 yılında henüz 20'li yaşlarının başındayken Bobastro kalesinde başlayan İbn Hafsun, ölene kadar isyan etmekten vazgeçmemiştir. Kendisi öldükten sonra, çocuklarının devraldığı hareket, toplamda 60 yıl boyunca 4 Endülüs Emevi hükümdarını doğrudan veya dolaylı olarak uğraştırmıştır.

İsyanın bu kadar uzun süre bastırılmamasının en önemli sebebi, kendisine isyan etmek için seçtiği bölgenin mahiyetidir. Nitekim isyana başladığı Bobastro kalesi, her tarafı sarp ve korunaklı kalelerle çevrili yüksek bir tepede yer alıyordu. Himyerî kalenin iyi korunmuş iki kapısı olduğunu ve bu kapılara erişimin nehir boyunca dar bir yolun ardından ulaşmanın gerekli olduğunu teyit etmektedir.³¹⁰ Kalenin bulunduğu dağlara erişilememesi, uzun süre hayatta kalmalarına olanak

³⁰⁷ İbn İzârî, a.e., C. II, s.196.

³⁰⁸ Özdemir, **Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri**, s.236.

³⁰⁹ İbn Hayyan, **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs**, thk. P. Melchor M. Antuna, s.51.

³¹⁰ el-Himyerî, **er-Ravzü'l-Mi'tar**, s.79.

sağlıyordu. Dağın tepesinden, isyancılar erişimi kontrol edebilir ve herkesin yaklaşımını durdurabiliyordu.³¹¹ Kısacası devlet merkezinden uzaktaki bu bölge, zapt edilmesi zor bir konumda yer alıyordu.

Öte yandan, hareketin önü alınamayacak şekilde büyümesinin sebepleri arasında İbn Hafsun'un destekçileri arasında sevilen bir kişi oluşunu söyleyebiliriz. İbn İzari bu durumla ilgili şöyle bir değerlendirmeye yer vermiştir:

“Ömer taraftarları arasında seviliyordu. Onlara karşı mütevazıydı. Tüm kötü yanlarına rağmen, namusun korunmasına son derece önem verirdi. Bu özelliği insanların ona yönelmesini sağlıyordu. Onun elindeki topraklarda bir kadın yanında eşyalarıyla beraber tek başına bir şehirden diğerine gidebilirdi. Hiç kimse tarafından rahatsız edilmezdi. Çünkü bu suçun cezası ölümdü.”³¹²

İbn Hafsun'un insanlar arasında seviliyor olması, halkın desteğini almasını kolaylaştırmıştı. Ayrıca o, taraftarlarına karşı cömertliği ve yaptığı etkili konuşmalarla halkın yanında yer almasını sağlıyordu. Bu konuşmalarda tam da halkın içinde bulunduğu rahatsız edici durumlardan bahsediyor, kendisinin halkı daha refah bir yönetime kavuşturacağını iddia ediyordu. Vergilerin yüksek olması ve Arapların Arap olmayanları hor görmesi yaptığı konuşmaların ana unsurlarını teşkil ediyordu ki bunlar gerçekten de halkın şikâyetçi olduğu temel meselelerdi.

Kendisi de bir Müvelled olan İbn Hafsun'un destekçilerinin çoğunu Müvelledûn yani İslam'ı sonradan kabul etmiş olan İspanyol asıllı kişiler oluşturuyordu. Ancak Hristiyanlığa geçtiğini açıkladıktan sonra Müslüman destekçilerini kaybetti. Büyük olasılıkla ordusunda sadece Hristiyanlar yer aldı. İbn Hayyan isyana katılan kişilerle ilgili olarak şunları söylemektedir:

“Bu zamanda Araplarla Müvelledûn ve Acem³¹³ arasındaki olaylar giderek kötüleşti; herkes asabiyeye sarıldı; gruplaşmalar başladı; böylece cahiliyeye döndüler; karşılıklı birbirlerinin kanlarını döktüler. Ehl-i zimmeden olanlar(Hristiyanlar) da

³¹¹ Roberto Marín-Guzmán, **The Rebel Fortresses in al-Andalus: The Case of Bobastro**, Journal of Arabic and Islamic Studies, E.J. Brill, Leiden, 2007, C. XLVI, s.65.

³¹² İbn İzârî, **el-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.114.

³¹³ Genel manada Araplar'ın Arap olmayanlara verdikleri bir isimdir. Müslüman İspanya'da, mahallî İspanyol lehçelerini konuşanlar için acem tâbiri kullanılmaktadır. Adnan Karaismailoğlu, “**Acem**”, DİA, C. I, s.321.

Müvelledûn'un yanında yer aldı. Hepsi birlikte sapıklık yolunun imamı Ömer b. Hafsun'un davetine katılarak Araplara karşı ayaklandılar.³¹⁴

Büyük destekçi kitlesi ve yayıldığı geniş alana rağmen yenildiği ve neredeyse kalesi hükümet kuvvetleri tarafından ele geçirilmek üzere kaldığı zamanlar oldu. Bu zamanlarda da teslim olmayı istiyor gibi gözükerek farklı hilelere başvurdu. Birkaç kez teslim olmasına rağmen, her zaman kalesini geri alıp direnişine devam etti. Öldüğünde bile arkasından direnişini devam ettireceğini düşündüğü dört oğlu vardı. Ancak oğulları babası gibi isyana liderlik yapabilecek meziyetlere sahip değildi. 305/917'de ölen İbn Hafsun'un ardından sadece 11 yıl daha direnebildiler. Sonunda III. Abdurrahman akıllı tedbirlerle isyan hareketini tamamen ortadan kaldırdı.

İbn Hafsun isyanın sona ermesinin en büyük sonucu, Endülüs'ün güneyinde isyana ev sahipliği yapan tüm bölgelerin merkezi idareye yeniden bağlanmış olmasıdır. Devletin siyasi otoritesini sarsan bu hareket, aynı zamanda vergilerini ödemeyen halk yüzünden ekonomisini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu yüzden isyanın bastırıldığı bölgelerde yeniden daha adil vergilendirme yapılmıştır. Örneğin Poley kalesi İbn Hafsun'un elinden alındıktan sonra vergi ve haraçlar yeniden düzenlenmiştir. Endülüs'ün doğusundan vergiler toplanmış, itaat ve ödeme karşılığında güvenliği garanti edilmiştir.³¹⁵

İbn Hafsun hareketine son verilmesinin en önemli sonucu bütün İspanya'da olduğu gibi Hıristiyan ve Müslüman devletler nezdinde de III. Abdurrahman'a büyük bir itibar kazandırmış olmasıdır. Emîr III. Abdurrahman en-Nâsır-Lidînilâh unvanını alarak kendisini Halife ilan etmiştir. (317/929) Diğer taraftan devleti yıllardır uğraştıran en büyük isyanın tamamen bastırıldığını gören ülkenin çeşitli bölge ve şehirlerindeki yarı bağımsız hükümetler de birbiri ardından itaat arz etmeye başlamışlardır.³¹⁶

³¹⁴ İbn Hayyan, *el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs*, thk. P. Melchor M. Antuna, s.51.

³¹⁵ *Ahbâru Mecmû'a*, s.134.

³¹⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman III", *DİA*, C. I, s.151.

3.3.2. İŖbîliye’de Arap-Müvelledûn ÇatıŖması

Müslümanların Kurtuba’dan önceki idarî merkezi olan İŖbîliye (Sevilla)³¹⁷, Endülüs’ün ve başkent Kurtuba’nın güney batısında yer alan önemli Ŗehirlerden birisidir.³¹⁸ Ŗehir birçok kez Endülüs’teki isyan merkezlerinden birisi olmuŖtur. Muhtelif Ŗehirlerde ayaklanan isyancılar, başkente yakın olduğu için İŖbîliye’yi ele geçirmeye çalıŖmıŖtır.

İbn Hayyan’da Emevi hâkimiyetindeki İŖbîliye’nin Emir Abdullah dönemine kadar itaat altında ve sakin bir Ŗehir olduğu zikredilse de³¹⁹, diğer muteber kaynaklarda bölgede bu döneme kadar birçok isyan giriŖimi gerçekteŖtiđi kaydedilmiŖtir. İber Yarımadasının fethi henüz tamamlanmamıŖken, Müslüman hâkimiyetine karŖı ilk Hristiyan isyanı İŖbîliye’de gerçekteŖmiŖtir. İzârî’de geçen rivayete göre³²⁰, 93/712’de fethedilen Ŗehir, bir sene sonra çıkan bu isyan sebebiyle yeniden fethedilmek zorunda kalmıŖtır. 94/713 senesinde Musa b. Nusayr Maride kuŖatmasındayken isyan eden Hristiyanlar, İŖbîliye’de Müslümanlardan 80 kiŖiyi öldürmüŖtür. Musa b. Nusayr duruma el koymasđ için oğlu Abdülaziz b. Musa’yđ Ŗehre göndererek, yeniden itaat altına alınmasını sađlamıŖtır.

Ŗehir itaat altına alınmıŖ olsa da, Valiler Döneminin ardından zaman zaman yönetim ile arasında husumet oluŖan kiŖilerin isyan etmek için seçtikleri bir yer haline gelmiŖtir. Nitekim Endülüs Emevi Devleti’nin kurucusu Abdurrahman b. Muâviye’nin emirliğini kabul etmekte zorlanan sâbık Endülüs valisi Yusuf el-Fihrî İŖbîliye’de isyan etmiŖ ve mağlup edilmiŖtir.(141/758)³²¹ Ardından Abdu'l-Ğafir el-Yemânî,³²² Habve b. Melâmis el-Hadramî(144/761),³²³ ve Sa’îd el-Yahsubî(149/766)³²⁴ Abdurrahman’a karŖı İŖbîliye’de ayaklanan Ŗahıslardandır.

Bir süre sonra, İŖbîliye valiliğinden azledilen Ebu’s-Sabbâh Yahya el-Yahsubî, intikam almak için Emir’e karŖı ayaklanmıŖtır.(149/766) I. Abdurrahman, uzlaŖmak

³¹⁷ **Ahbâru Mecmû’a**, s.28, İbn İzârî, **El-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.25.

³¹⁸ el-Hamevî, **Mu’cemu'l-Buldân**, C. I, s.195.

³¹⁹ İbn Hayyan, **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs**, thk. P. Melchor M. Antuna, s.67.

³²⁰ **İbn İzârî, a.g.e.**, C. II, s.14.

³²¹ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.49.

³²² İbn İzârî, **a.e.**, C. II, s.50.

³²³ İbn İzârî, **a.e.**, C. II, s.51.

³²⁴ İbn İzârî, **a.e.**, C. II, s.53.

için onu Kurtuba'ya davet ettiğini bildiren bir mektup göndermiştir. Yemenlilerin lideri konumunda olan Ebu's-Sabbâh etrafına destekçilerini toplayarak, gözdağı vermek için dört yüz atlı ile Kurtuba'ya gitmiştir. Ebu's-Sabbâh ağır sözlerle Abdurrahman b. Muâviye'ye karşılık verince öldürülmüştür.³²⁵

157/774 yılında Abdurrahman'ın şehirdeki tüm isyanları bastırmasıyla, İsbîliye tamamen itaat altına alınmıştır.³²⁶ Bu tarihten itibaren İsbîliye'de isyan hareketlerine Emir Abdullah dönemine kadar rastlanmamıştır.

Fethedilmesinden sonraki ilk yıllarda İsbîliye'de çok sayıda Arap bulunmuyordu. Nüfusun çoğunluğunu yerli Hristiyan halk oluşturuyordu. 128/742 yılında Suriye'den gelen askerlerin el-Kuveru'l-mücennede (askeri bölgeler)'e yerleştirilmesi³²⁷ ile bu askeri bölgelerden biri olan İsbîliye'deki Arapların sayısı artmıştır. Benû Mûsa, Benû Zühre, Benû Haccac, Benû Haldûn, Benû Hûd şehre yerleşen kabilelerdendir.³²⁸

Yerli Hristiyan halktan İslam'a giren kişilerin diğer adıyla Muvelledûn'un sayısı gitgide artarak, III/IX. yüzyılın başlarında şehirdeki asıl çoğunluğu Müslümanlar oluşturmaya başlamıştır. Öte yandan fetihten sonra şehre yerleşen Arap kabileleri içerisinde, Lahm kabilesine mensup Benû Haccâc ve Hadramut kökenli Benû Haldûn isimli iki aile liderlik konusunda öne çıkmıştır.³²⁹

Emir Muhammed döneminde başlayıp, Kurtuba haricinde her bölgeyi saran bağımsızlık hareketleri, Emir Abdullah döneminde İsbîliye'de de hız kazanmıştır. Nüfuz sahibi Arap aileler arasındaki bölgede hâkimiyet kurma çabası Araplar ile Muvelledûn arasında sürecek bir asabiyet çatışmasına dönüşmüştür. Şehirdeki çatışmayı ilk olarak başlatan Kureyb b. Haldûn, Şezûne'de ayaklanan Süleyman b. Abdülmelik ve Leble'de idareyi gasp etmiş olan Osman b. Amrun ve Beranis Berberilerinin lideri Cüneyd b. Vehb ile ittifak kurarak Muvelledûn'a saldırmıştır.³³⁰

³²⁵ İnân, **Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs**, s.164, **İbn İzârî, A.g.e.**, C. II, s.53.

³²⁶ İbn İzârî, **a.g.e.**, C. II, s.55.

³²⁷ İbn Kûtîyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, C. II, s.44.

³²⁸ Seyyid Abdulaziz, Sâlim, **Fi Tarih ve Hadâratü'l-İslâm fi'l-Endelüs**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Camia, 1985, s.111.

³²⁹ İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. VII, s. 505; en-Na'naî, **Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fi Endelüs**, s.302.

³³⁰ İbn Hayyan, **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs**, thk. P. Melchor M. Antuna, s.68.

Kendileri aleyhine başlatılan ayaklanmaya karşılık Muvelledûn, Mudarlılar ve Butr Berberileri ile ittifak kurmak zorunda kalmıştır. Ancak onların ittifakı, iki gruptan herhangi biriyle asabiyet noktasında birlik olup liderliği elde etmek için değil, hükümete itaat ederek şehirde güvenli bir şekilde kalmayı sağlamak içindi.³³¹

İlk teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanan Kureyb ve beraberindekiler, eş-Şeref'teki yerlerine çekilerek, Leble ve Şezûne'deki Yemenlilerin desteğini almak için elçiler göndermiştir. Emir Abdullah'ın Musa b. Âs'ı duruma müdahil olması için, şehre vâli tayin etmesi, kısa bir süreyle olayların sakinleşmesini sağlamıştır. Ancak Kureyb ve müttefiki Cüneyd b. Vehb, halkı merkezi idareye karşı öfkelenmek ve yönetimi zor durumda bırakmak için, Medellîn ve Mârîde Berberîlerini ayaklanmaları için teşvik ederek, İşbîliye üzerine saldırtmıştır.³³²

Bunun üzerine İşbîliye valisi Musa b. Âs, Berberîler ile karşı karşıya gelmek için ordusunu toplayıp Talyata³³³ köyüne gittiğinde, Berberîler'in kendisinden önce şehre gelerek herkesi kılıçtan geçirdiğini ve mallarını ganimet olarak aldığını görmüştür. Bunun üzerine Berberîleri takip etmeye başlamış, üç mil mesafe uzaklıktaki Küdye'ye gelince aralarında çıkan savaşta, Musa b. Âs yenilgiye uğramıştır.³³⁴

Bu sırada, Batalyevs'te bağımsızlığını ilan eden Abdurrahman b. Mervan el-Cillîkî, askerleriyle İşbîliye yakınlarındaki Mure'ye kadar gelmiş, şehrin karmaşık durumundan istifade etmek için İşbîliye ve çevresini birkaç gün boyunca yağmaladıktan sonra geri dönmüştür. Bu süre içerisinde kendisine karşı çıkan bir kuvvet olmamıştır.³³⁵

Gelişmeler üzerine, Musa b. Âs görevden alınarak, yerine Hüseyin b. Muhammed el-Mûrî vali olarak atanmıştır. Akabinde Kurtuba ve İşbîliye arasında yol keserek insanların mallarını gasp eden bir grup Berberî, yeni bir kargaşa ortamına sebebiyet vermiştir. Muhammed b. Gâlib adında bir müvelled, Emir Abdullah'ın iznini

³³¹ İbn Hayyan, **a.e.**, s.68.

³³² İbn Hayyan, **a.e.**, s.68-69.

³³³ Talyata(Tejada) köyü, İşbîliye'nin yakınlarında bulunan bir köydür. Günümüzde, şehir ile arasında 30 km mesafe bulunmaktadır. Bkz.: İbn Hayyan, thk. İsmail Arabi, s.93, 155 no'lu dipnot.

³³⁴ İbn Hayyan, **a.g.e.**, s.69.

³³⁵ İbn Hayyan, **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs**, thk. P. Melchor M. Antuna, s.69.

olarak bu yol üzerine bir kale inşa etmiş, Muvelledûn, Mevali ve Butr Berberilerinden oluşan destekçileriyle birlikte yol kesicilerin faaliyetlerini önlemeyi başarmıştır. Benû Haldûn ve Benû Haccâc, İbn Gâlib'in başarısından dolayı nüfuzunun artıyor olmasını kıskanarak kendisine saldırı düzenlemişlerdir. Onların bu hareketi yüzünden çıkan savaş, Benû Haccac'dan bir kişinin ölmesiyle sonuçlanmıştır.

Durumu kendi lehlerine çevirmek isteyen Benû Haldûn ve Benû Haccâc, cesedi delil olarak yanlarına alıp, İbn Gâlib'in yollarını keserek kendilerini bu duruma soktuğunu iddia etmek üzere İşbîliye valisinin yanına gitmişlerdir. Ancak vali karar vermekten çekinerek durumu Emir Abdullah'a havale etmiştir. Bu sırada Kureyb b. Haldûn İbn Gâlib'i haksız göstermek için destekçiler göndermiş, onu merkezi idareye başkaldırmakla itham etmiştir. Muhammed b. Ömer başkanlığında Müvelled bir heyet gelerek onların bu ithamlarına itiraz etmiş, asıl saldıran tarafın Araplar olduğunu savunmuşlardır.³³⁶

Emir Abdullah meseleyi çözmek için oğlu Muhammed'i İşbîliye'ye göndererek, iki tarafın da delillerini toplayıp ilim adamlarına sunmakla görevlendirmiştir. Ayrıca şehir valisi azledilerek yerine Muhammed b. Hâlid el-Hâlidî görevlendirilmiştir. Kısa bir süre sonra Muhammed b. Hâlid el-Hâlidî de azledilerek yerine amcasının oğlu Ümeyye b. Abdülgâfir el-Hâlidî getirilmiştir.³³⁷

Emir'in oğlu Muhammed üstlendiği görev üzerine İbn Gâlib ve Benû Haccâc taraftarlarını ayrı ayrı dinlemiş, her iki tarafın da mensup oldukları kavmin taassubu ile konuştuğunu görmesiyle, nihai bir karara varılamamış ancak Muhammed b. Gâlib'in kalesine geri dönmesine izin verilmiştir.³³⁸

Buraya kadar zikredilen olaylar, şehrin içindeki toplumsal unsurların birbiriyle çatışması şeklinde ilerlemiş ve merkezi idareye başkaldırı seviyesine çıkmamıştır. Ancak Araplar kendi haklılıklarını tam olarak desteklemeyen idareye karşı mesafe koyarak kendi bölgelerine çekilmişlerdir. Bundan kısa bir zaman sonra Benû Haccâc ve Benû Haldûn bir araya gelerek İşbîliye'nin doğusunda bulunan Karmûne şehrini ve

³³⁶ İbn Hayyan, a.e., s.70.

³³⁷ İbn Hayyan, a.e., s.71.

³³⁸ İbn Hayyan, *el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs*, thk. P. Melchor M. Antuna, s.71.

Kurye kalesini ele geçirmişlerdir.³³⁹ Bu hareketleri ile başlattıkları ayaklanma, Emevi idaresine karşı başkaldırı niteliği taşımaktadır.

Emir Abdullah bu durumdan haberdar olunca, durumu istişare etmek için vezirleriyle görüşmüş ve neticede Arapların işgal ettikleri yerlerden geri çekilmeleri ve yeniden itaat altına girmeleri karşılığında İbn Gâlib'in öldürülmesi yönünde karar çıkmıştır. Bunun üzerine Muhammed b. Gâlib öldürülerek kalesi yıkılmış ve adamları dağıtılmıştır. Abdullah b. Haccâc da Karmûne'den çekilmiştir. İbn Gâlib'in suçsuz olduğu halde Araplara tercih edilerek öldürülmesi, Muvelledûn tarafından öfke ile karşılanmıştır. Emir Abdullah'ın oğluna gelerek, şehrin anahtarlarının kendilerine teslim edilmesini isteyerek, ancak bu sayede güvende olacaklarını belirtmişlerdir.³⁴⁰

İstekleri kabul edilen Muvelledûn, şehrin korumasını ellerine aldıktan sonra, İbn Gâlib'in intikamını almak için harekete geçmiştir. Muhammed b. Gâlib'i öldüren Ca'd b. Abdülgâfir'in kardeşi ve aynı zamanda İşbîliye valisi olan Ümeyye b. Abdülgâfir'in evine baskın yapmışlardır. Durumu haber alan Ümeyye, Emir'in oğlu Muhammed'in yanına kaçmak zorunda kalmıştır. Ümeyye'yi evinde bulamayan Muvelledûn, Muhammed'in sarayına giderek merkezi idareye itaatten çıktıklarını ilan ederek isyan etmişlerdir.³⁴¹

Görüldüğü üzere, Emir'in Arapların itaatini kazanmak için bir Muvelled'i öldürtmesi, Muvelledûn topluluğunun öfkesini çekerek, itaatten çıkmalarına sebep olmuştur. Muhammed b. Abdullah, Muvelledûn ile uzlaşmak için görüşmek istese de, bir sonuca varamamıştır. İsyancılar saraydaki savunmayı aşmak üzereyken, sarayda kuşatılan Muhammed ve Ümeyye, takviye kuvvet çağırarak askere isyancıları öldürme ve evlerini yağmalama emri vermiştir. Bunun üzerine çok sayıda Muvelledûn öldürülmüştür.³⁴²

³³⁹ İbnü'd-Delâî, **Terşî' u'l-aḥbâr ve tenvî' u'l-âşâr**, s.103, İbn Hayyan, **a.g.e.**, s.72.

³⁴⁰ İbn Hayyan, **a.g.e.**, s.73.

³⁴¹ İbn Hayyan, **a.g.e.**, s.73-74, İbn Haldûn'da geçen rivayete göre, Muhammed'i sarayında basanlar Araplardır. Ancak İbn Hayyan'ın zamanlama bakımından daha eski olan rivayeti olayların muasırı olan şair Abdullah b. El- Eş'as el-Kureşî'nin "Aḥbâru İşbîliye" eserinden nakledilmiştir. Bu sebepten dolayı İbn Hayyân'ın rivayeti daha muteber gözükmektedir.

³⁴² Dozy, **Spanish İslam**, s.344-346; İbn Hayyân, **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs**, thk. P. Melchor M. Antuna, s.75.

Bu olayların ardından Emir Abdullah'ın oğlu Muhammed, Ümeyye'yi İsbîliye'de bırakarak Kurtuba'ya dönmüştür. Bu sırada, kardeşi Ca'd b. Abdülgâfir'in İbn Gâlib'in intikamını almak isteyen kişiler tarafından İsbîliye'de öldürülmesi, Ümeyye'nin İsbîliye'deki Muvelledûna öfkelenmesine sebep olmuştur.³⁴³ Ümeyye, Arapları İsbîliye'deki Muvelledûn üzerine harekete geçmeleri için kışkırtmış ve Kureyb b. Haldûn ile Abdullah b. Haccâc, çok sayıda Muvelledûn'un öldürüldüğü kanlı bir ayaklanma başlatmışlardır.³⁴⁴

Bu durum, Arap ailelerin şehirdeki nüfuzunu sağlamlaştırmasına sebep olmuştur. Aileler üzerinde yetkisini kaybeden Ümeyye, nüfuzlarını kırmak için iki aileyi birbirine düşürmeye çalışsa da, çok geçmeden onun tavrını fark eden Araplar tarafından hile ile öldürülmüştür. Benû Haldûn ve Benû Haccâc Emîr Abdullah'a, Ümeyye'nin merkezi idareden ayrılıp bağımsız hareket etmek için faaliyetlerde bulunduğunu, kendilerinin Emevi idaresine bağlı oldukları için onu öldürdükleri şeklinde bildirerek, yeni bir vali talep etmişlerdir. Ancak, Ümeyye'nin yerine gönderilen yeni vali, iki aileye karşı şehirde söz sahibi olmayı başaramamıştır.³⁴⁵

Şehrin gerçek kontrolü ve idaresi artık Benû Haccâc ve Benû Haldun'un eline geçmiştir. Emir Abdullah, amcası Hişâm'ı hanedandan bir kişi olarak yetkilendirip şehre göndermiş olsa da, durum değişmemiştir.³⁴⁶ Şimdiye kadar gönderilen valilerin, şehrin kontrolünü sağlamayı başaramamış olması, Emir'i farklı bir yol izlemeye itmiştir. İsbîliye'deki Araplara Endülüs'ün batısına doğru düzenlenecek sefere katılmaları için çağrıda bulunmuştur. Benû Haldûn ve Benû Haccâc birlikleriyle beraber Kurtuba'ya hareket ederek, kumandanlığını Emir'in oğlu Mutarrif b. Abdullah ile Abdülmelik b. Ümeyye'nin yaptığı orduya katılmışlardır. 282/895 yılında çıktıkları seferin, Batı'ya değil Doğu'ya olduğunu öğrendiklerinde bazı gruplar gizlice askeri birliği terk etmişlerdir. Durumu öğrenen Mutarrif, önde gelen Arap ailelerinin birkaç üyesini ordunun düzenini bozdukları gerekçesiyle tutuklamıştır.³⁴⁷

³⁴³ Dozy, Ag.e., s.347; Roberto Marín-Guzmán, “**Social and Ethnic Tensions in al-Andalus: Cases of Ishbilyah (Sevilla) 276/889-302/914 and Ilbīrah (Elvira) 276/889-284/897: The Role of 'Umar Ibn Ḥafṣūn**”, Journal of Arabic and Islamic Studies, Leiden, E.J. Brill, C. XXXII, 1993, N.3, s.291.

³⁴⁴ İbn Hayyân, a.g.e., s.76.

³⁴⁵ İbn Hayyân, a.g.e., s.77-78, İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. IV, s.174.

³⁴⁶ İbn Hayyân, a.g.e., s.79.

³⁴⁷ İbn Hayyan, **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs**, thk. P. Melchor M. Antuna, s.80.

Gelişmelerden haberdar olan Kureyb bin Haldun, tutuklanan kişilerin serbest bırakılmasını talep etmiş, ancak isteği kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Mutarrif ile Abdülmelik b. Ümeyye'nin arasında anlaşmazlık çıkmasını sağlayarak, Abdülmelik'in öldürülmesine sebep olmuştur. Bu süreçte, Mutarrif ve Kureyb b. Haldun arasında çatışmalar olmuş, sonucunda Kureyb b. Haldûn, kardeşi Halid b. Haldûn ve onlara destek veren Mesleme b. Muhammed es-Şezûnî ile İbrahim b. Haccâc tutuklanarak Kurtuba'ya götürülmüştür.(282/895)³⁴⁸

Ömer b. Hafsûn'un başlattığı isyan hareketi giderek şiddetlenmeye başlayınca, Emir'in vezirlerinden bazıları, tutuklanarak Kurtuba'ya getirilen isyancı liderlerin İşbîliye'ye geri dönmesinin daha uygun olacağını, İbn Hafsûn'un İşbîliye'yi ele geçirme ihtimaline karşı şehri savunacak birilerinin olması gerektiğini söylemişlerdir. Bu görüşü makul bulan Emir, isyancılara Kurtuba Camii'nde ellişer defa Emevi idaresine itaatten çıkmayacaklarına dair yemin ettirip, aralarından bir kısmını rehin olarak Kurtuba'da alıkoyarak diğerlerini İşbîliye'ye göndermiştir.³⁴⁹

Ancak şehre geri dönen isyancılar, söz verdikleri itaati sergilemeyerek, Emir Abdullah'a ödedikleri vergiyi kesmiş, halkın mallarını gasp etmeye başlamışlardır. Bu sefer Emir, doğrudan karşı koymak yerine onları birbirine düşürerek güçlerini zayıflatmayı hedeflemiştir. Aralarındaki gerginlik kızışınca, İbrahim b. Haccâc, Kureyb b. Haldûn ve kardeşi Hâlid b. Haldûn'u öldürmüştür. Bu durumu Emir'e, onları isyana kalkıştığı için cezalandırdığı şeklinde yansıtmış ve İşbîliye valiliğini talep etmiştir. Aynı dönemde Endülüs'ün her tarafındaki iç karışıklıklar ile baş etmek zorunda olan Emir Abdullah, onun talebini geri çevirememiştir.³⁵⁰

Bu sayede İşbîliye'ye tek başına hâkim olan İbrahim b. Haccâc, Kurtuba'da rehin olarak bulunan oğlu Abdurrahman'ı geri vermesi için Emir'den ricada bulunmuştur. Ancak isteği geri çevrilince, Ömer b. Hafsun ile ittifak kurarak ondan yardım istemiştir.³⁵¹ İki isyancı liderin birleşmesine sebep olup devleti başka bir tehdit

³⁴⁸ İbn Hayyan, a.e., s.80-82, İbn İzârî, **El-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.124-125.

³⁴⁹ İbn Hayyan, a.g.e., 82.

³⁵⁰ İbn Hayyan, **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs**, thk. P. Melchor M. Antuna, s.82, İbn Haldûn'a ve İbnü'd-Delâî'ye göre, İbrahim b. Haccâc, İşbîliye valisi olduktan sonra Kureyb b. Haldûn ve kardeşi Hâlid b. Haldûn'u öldürmüştür. Bkz: İbnü'd-Delâî, **Terşî' u'l-ahbâr ve tenvî' u'l-âşâr**, s.103, İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. IV, s.175.

³⁵¹ İbn İzârî, **El-Beyânü'l-Muğrib**, C. II, s.126.

altında bırakmak istemeyen Emir, İbrahim b. Haccâc'ın oğlunu, itaat etmesi karşılığında geri vermiştir.³⁵²

İbrahim b. Haccâc 298/911 yılında vefat edene kadar Emevî idaresine bağlılığını sürdürmüştür. Yerine oğlu Abdurrahman geçmiş ve idareyi üç yıl süreyle üstlenmiştir. 301/914 yılında Abdurrahman'ın ölümü ile şehre İşbîliye'nin ileri gelenlerinden Ahmed b. Mesleme hâkim olmuştur.³⁵³

Emir Abdullah'tan sonra 300/912 yılında başa geçen III. Abdurrahman, Abdurrahman b. İbrahim'in ölmesi üzerine İşbîliye şehrini merkezi idareye yeniden bağlamak için bir birliğini şehre göndermiştir. Aynı zamanda Abdurrahman b. İbrahim'in Karmûne şehrinde görevli kardeşi Muhammed b. İbrahim, III. Abdurrahman'a İşbîliye'yi ele geçirmek için hazır olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Muhammed b. İbrahim ile Kâsım b. Velîd el-Kelbî şehre hâkim olmaları için gönderilmiştir.³⁵⁴

Savunması zayıflayan Ahmed b. Mesleme, Ömer b. Hafsûn'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Bizzat kendisi ordusunun başında yardıma gelen İbn Hafsûn, Hâcib Bedr komutasında yeni bir ordu ile desteklenen güçlere yenilince, Ahmed b. Mesleme şehri teslim etmek zorunda kalmıştır.³⁵⁵ Böylece İşbîliye 301/913 yılında Emevi idaresine bağlanarak, itaat altına alınmıştır.³⁵⁶

Muhammed b. İbrahim'e şehrin teslim alındığı ve geri çekilebileceği haberi ulaştırıldığında bu durumdan hoşnut olmadı. Muhtemelen şehrin idaresinin kendisine verileceğini umuyordu. Saîd b. Münzir'in vali tayin edilmesiyle, isyan etmeye kalkıştı. Karmûne'den İşbîliye'ye doğru saldırıya geçtiğinde, şehrin surlarını yıkılmış halde buldu. Vali Saîd, Muhammed b. İbrahim'e karşı yenilince, durumu III. Abdurrahman'a bildirdi. III. Abdurrahman, onunla savaşmak yerine İbn Velîd aracılığı ile gönülünü alıp kendisini yeniden itaat etmeye davet etti. Bunun üzerine Muhammed

³⁵² Guzmán, "Social and Ethnic Tensions in al-Andalus: Cases of Ishbîliyah (Sevilla) 276/889-302/914 and Ilbîrah (Elvira) 276/889-284/897: The Role of 'Umar Ibn Hafsûn", s. 296.

³⁵³ İbn İzârî, a.g.e., C. II, s.129.

³⁵⁴ İbn İzârî, a.g.e., C. II, s.163-164, İbn Hayyan, a.g.e., thk. Pedro Chalmeta, s.71.

³⁵⁵ İbn Hayyan, el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs, thk. Pedro Chalmeta, s. 72-80.

³⁵⁶ İbn İzârî, El-Beyânü'l-Muğrib, C. II, s.130, İbnü'd-Delâî, Terşî' u'l-ahbâr ve tenvî' u'l-âşâr, s.104.

b. İbrahim Kurtuba'ya gelerek itaat etti. III. Abdurrahman ona çok iyi davranarak kendisi ile birlikte sefere çıkmasını istedi.³⁵⁷

3.3.3.1. Değerlendirme

İşbîliye şehrinde Emir Abdullah döneminden önce meydana gelen ayaklanmaların, devlet nezdinde otoriteye başkaldırı mahiyeti taşımayıp küçük çapta ayaklanmalar olduğunu söylemek mümkündür. Genellikle Emevi yönetimi ile arasında gerginlik oluşan kişilerin, bireysel çapta başlattıkları isyanlar hiçbir zaman topyekûn bir isyan hareketine dönüşmemiştir. Ancak, Büyük Fitne Dönemi'nde şehrin siyasi durumu diğer Endülüs şehirlerinde olduğu gibi oldukça karmaşık bir hal almıştır.

Nüfuz sahibi Arap ailelerin bağımsız olmak için başlattıkları mücadele, şehirde yaşayan diğer kesimleri olumsuz etkilemiştir. Özellikle Arapların Muvelledûn kesime karşı takındıkları küçümseyici tavır ve onları gerçeklikten uzak ithamlarla yönetime karşıymış gibi göstermeleri sonucunda, yönetimin Arapları destekleyici tavır takınması Muvelledûn için dirençlerinin tamamen kırıldığı bir nokta olmuştur. Diğer isyancı Muvelled liderler ile bağlantı kurarak, haklarını savunmaya çalışmışlardır. Ancak bu durum şehrin zaten karışık olan siyasi tablosunu, daha da karmaşık hale getirmekten başka işe yaramamış, girişimleri birçok kez devlet tarafından etkisiz hale getirilmiştir.

Abdullah adlı Arap bir şairin, fitne döneminde İşbîliye'deki Araplar ile Muvelledûn arasında meydana gelen olayları anlattığı şiiri Arapların Arap olmayanlara bakışını ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir:

Elde kılıç şu köle döllerinin kökünü kazıdık,

Cesetlerinden yirmi bini yere serilmiş,

Ötekilerini ise el- Vâdi'l-Kebîr nehrinin dalgaları sürüklüyor,

Onların sayıları ne kadar çoktu! Ama biz azalttık.

Bizler Kahtan'ın nesliyiz,

³⁵⁷ İbn Hayyan, a.g.e., thk. Pedro Chalmeta, s. 82, İbn İzârî, a.g.e., C. II, s.131.

Atalarımız arasında Yemen'e hükmetmiş sultanlar var,
Hâlbuki şu köleler hep babadan oğula köledirler,
Alçaklar, Köpekler!
O ahmakça cesaretleriyle,
İstirahat için mağaralarına çekilmiş aslanlara meydan okumaya yeltendiler,
Biz onlardan sağladığımız ganimetlerle zenginleştik,
Ve onları Semûd kavmiyle buluşacakları cehenneme yolladık.³⁵⁸

Şehrin gerçek nüfuzunu ellerinde bulunduran Arap ailelerin çıkan çoğu sorunda Kurtuba Emirini yanılmak maksadıyla olayları kendi lehlerine çevirerek anlatmaları devletin yanlış kararlar almasına sebebiyet vermiştir. Meselenin iç yüzü araştırılmaya çalışılsa da sonuç değişmemiştir. Neticede merkezden gönderilen valiler, Arap ailelerin nüfuzlarını kırarak şehirde otorite kurmayı başaramamışlardır.

Devletin başkentinden sadece elli kilometre uzaklıkta çoğu kez vergi ödemeyi reddederek bağımsız hareket etmeye kalkan isyancı aileler ile Emir arasında vasal-feodal sistemine benzer bir ilişki sürmüştür.³⁵⁹ İşbîliye, gerektiğinde dış devletlere karşı savaşlarda devletin yanında olurken, iç işlerinde merkezi idarenin tahakkümünü kabul etmeyen yarım bağımsız bir şehir statüsü taşımaya başlamıştır. Bu durum devletin ekonomik olarak zayıflamasına sebep olurken, devletin merkezi idaresinin zayıfladığını ve kontrolü dışında gerçekleşen isyan ve yağma hareketlerini bastırmada yeterli güce sahip olmadığını göstermektedir.

İşbîliye olaylarında dikkat çeken en önemli hususlardan birisi de, Benû Haccâc'ın çok sayıda Müvelledi öldürmesinin üzerinden uzun bir zaman geçmemesine rağmen, Müvelled lider İbn Hafsun ile işbirliği içerisine girme cesareti göstermiş olmasıdır.³⁶⁰ Aynı şekilde Müvelled olmasına rağmen, İbn Hafsun'un Araplar ile işbirliğini kabul

³⁵⁸ İbn Hayyan, *el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs*, thk. P. Melchor M. Antuna, s.85, Şiirin çevirisi: Özdemir, *Endülüs'te Müvelledün Hareketleri*, 285.

³⁵⁹ Guzmán, "Social and Ethnic Tensions in al-Andalus: Cases of Ishbîliyah (Sevilla) 276/889-302/914 and Ilbîrah (Elvira) 276/889-284/897: The Role of 'Umar Ibn Hâfşûn", s.294.

³⁶⁰ Guzmán, "Social and Ethnic Tensions in al-Andalus: Cases of Ishbîliyah (Sevilla) 276/889-302/914 and Ilbîrah (Elvira) 276/889-284/897: The Role of 'Umar Ibn Hâfşûn", s.295.

ederek, devlete karşı onlarla beraber hareket etmesi de kendi savunduğu Müvelledlere adaletsiz davranıldığı fikrine ters düşmektedir.

Kuşkusuz, İşbîliye olaylarında devletin isyanı tam olarak bastıramamasının temel nedeni, İbn Hafsun ve İbn Mervan isyanı gibi eş zamanlı olarak Endülüs'ün diğer bölgelerinde çıkan isyanların varlığıdır. 280/894'li yılların başından itibaren kademeli olarak merkezi idareden kopan şehir, 301/913 yılında III. Abdurrahman'ın yönetimin başına geçmesiyle yeniden merkezi idareye bağlanmıştır.

Yaklaşık 20 sene boyunca kontrol altına alınamayan şehirde isyanı başlatan tarafın Araplar olması, İşbîliye olaylarını diğer isyanlardan ayırıcı bir özelliktir. Nitekim fitne döneminde meydana gelen isyanların büyük çoğunluğu Müvelled kesim tarafından başlatılıp onlar tarafından desteklenirken, bu sefer isyanın başı asabiyet ve üstünlük davasındaki Arap kabileleri olmuştur.

3.3.3. Diğer İsyalar

3.3.3.1 İlbire'de Arap-Müvelled Çatışması

Endülüs'ün güneyinde İşbîliye'nin doğusunda yer alan İlbire şehri, Arap-Müvelled çatışmalarının yoğun yaşandığı şehirlerden birisi olmuştur. Emevilerin mevâlî karşısında Arapları üstün tutma anlayışının sonucunda toplum içerisinde çatışma başlamıştır.

276/889 yılında Araplar Yahyâ b. Sükâle'nin liderliğinde toplanarak Müvelledûn'a karşı saldırıya geçmiştir.³⁶¹ Ancak Yahyâ b. Sükâle öldürülünce yerine Sevvâr b. Hamdûn geçerek Arapların liderliğini üstlenmiştir. Sevvâr ile daha da güçlenen hareket hızla büyümeye başlamıştır. Müvelledûn'a ait kaleler birer birer ele geçirilmiş ve birçoğu öldürülmüştür.³⁶²

Müvelledûna karşı başlatılan bu silahlı ayaklanmaya karşı, Müvelledûn İbn Hafsun'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Aralarında gerçekleşen savaşta

³⁶¹ İbnü'l-Ebbâr, **el-Hulletü's-siyerâ, thk.** Hüseyin Münis, Kahire, Darü'l-Maarif, 1985, s.148.

³⁶² İbnü'l-Ebbâr, **a.e.**, s.149.

Muvelledûn'dan yaklaşık 12 bin kişi ölmüş ve Arapların İlbire'deki hâkimiyeti pekişmiştir.³⁶³

Bu olaylar gerçekleşirken Kurtuba Emîri Abdullah, devletin lehine olduğunu düşünerek İlbire'deki bu gelişmelere müdahale etmemiştir.³⁶⁴ III. Abdurrahman hükümetin başına geçtiğinde, şehri yeniden hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. ³⁶⁵

³⁶³ İbnü'l-Ebbâr, **a.e.**, s.149-150.

³⁶⁴ Mehmet Özdemir, “**Gırnata**”, DİA, C. XIV, s.51.

³⁶⁵ İbn Hayyan, **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs**, Thk. Pedro Chalmeta, Rabat-Madrid, s.66-68.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Birinci Büyük Fitne dönemine kadar Endülüs'te gerçekleşen ayaklanma ve karışıklıklara göz atıldığında, Valiler Dönemi'nde yöneticiler arasındaki çekişmelerden ibaret olduğu gözükmemektedir. Emirlik döneminde, ilk olarak I. Hakem döneminde çıkan isyanlar onun sert tutumu sayesinde bastırılmıştır. II. Abdurrahman zamanında Muvelledûn isyanları Tuleytula'da ve yukarı sınır bölgelerinde başlamış olsa da, genel olarak karışık bir dönem olarak nitelendirilemez.

Emir Muhammed ile başlayan Büyük Fitne döneminde gerçekleşen isyanların en temel özelliği, süreç içerisinde ivme kazanarak büyümesi ve büyük çoğunluğunun sonraki Emirlerin zamanında devletin otoritesini tehdit edecek seviyeye ulaşmasıdır. Emir Muhammed aynı zamanda fitne döneminin en uzun süre iktidarda kalan hükümdarı olarak, devletin birliğini eskisi gibi tesis etmek için her ne kadar azami gayret göstermiş olsa da, bazı hataları sürecin aleyhine işlemesine sebep vermiştir. Özellikle emiri altındaki görevlilerin liyakatsiz kişilerden seçilmesi ve halka haksız muamelede bulunmaları toplum nazarında devlete öfke duyulmasına yol açmıştır.

Muhammed'den sonra başa gelen Emir Münzir, Emir olmadan önce babasının görevlendirmesi ile bazı isyanları bastırmakla veya savaflara katılmakla tecrübe kazanmış olsa da, iki yıl gibi kısa süren saltanatı sürecinde mevcut isyanlarla baş edecek kadar geniş vakte sahip olamamıştır.

Fitne döneminin son Emiri Abdullah, isyanlarla dolu ve itaatsiz bir ülkeyi devralarak hükümetin başına geçmiştir. Kendisinden önceki Emirlerin çabaları sonuç vermemiş ve isyan hareketleri hız kazanarak büyümüştür. Sosyal ve etnik gerginliklerin ve siyasi ayaklanmaların en önemli sonucu kuşkusuz Kurtuba dışındaki şehirlerde Emevî idaresinin otoritesini kaybetmesiydi. Ülkenin dört bir yanını saran bu isyanların bazıları birkaç ay, bazıları senelerce etkisiz hale getirilememiştir.

Bu isyanların en önemli sonuçlarından biri de devletin ekonomisinin gördüğü zarardır. Her tarafı saran isyancıların gücü nedeniyle vergi gelirleri büyük oranda düşmüştür. Devletin ihtiyat olarak sakladığı mal ve erzak tükenmiş bu yüzden askeri birliklerin ücreti ve hizmetinde kalanların sayısı azaltılmak zorunda kalmıştır.

Genel olarak bu dönemi Araplar ile Muvelledûn arasında başlayan gerginliklerin zamanla büyüyerek birbirine üstünlük taslama yarışına döndüğü, her iki tarafında devletin karşısında isyan bayrağını çektiği karmaşık bir dönem olarak zikredebiliriz. İsyanların çoğu ayrılıkçı düşünce temelli olup Müvelled kaynaklı gerçekleşmiştir. Aynı zamanda toplumun farklı etnik grupları arasındaki gerilimler yüzünden isyan etme eğiliminde olan grupların birbirini tanıyıp, kaynaşacak sakin bir ortamı olmadığından toplumsal kaynaşma gecikmiştir.

Müvelled isyancıların bazılarında dikkat çeken ortak özellik; İslami hassasiyet noktasında bir takım eksikliklerinin olmasıdır. Benû Kasî'nin İslam'ın hükümlerine aykırı olmasına rağmen kızlarını Hristiyanlar ile evlendirmeleri ve İbn Mervan'ın İslam'dan uzaklaştığını ifade eden rivayet bu duruma işaret etmektedir.

İbn Hafsun'un daha da ileri giderek İslam'ı terk edip Hristiyanlığa dönmesi kısmen de olsa toplumun bazı kesimlerinde yüzeysel bir İslamlaşma olduğunu göstermektedir. Zamanla artan İslamlaşmayla beraber azınlık olarak kalıp, yönetici konumlarından mahrum olmak istemeyenler olabilirdi. Dolayısıyla bunların bir kısmı ya dünyevi sebeplerle ya da korkudan dolayı İslam'a geçmiş ancak hala kalben Hristiyan olan kişiler olabilirdi.

Temeli ayrılıkçı düşünceye dayanan isyanların bir özelliği de Hristiyan devletlerin teşvik ve destekleridir. İç isyanların Endülüs Emevi Devleti'ni zayıflatacağını bilen Hristiyan krallıklar için destek göndermek, Müslümanları zayıflatmak ve birliklerini parçalamak için gönüllü olarak yaptıkları bir eylemdi. Bu sayede siyasi varlıklarını pekiştirerek, kaybettikleri toprakları geri almak için sınır boylarına seferler düzenleme cesareti göstermişlerdir. Nitekim sürecin karmaşasından yararlanarak, bazı şehirleri yeniden hâkimiyeti altına almayı başarmışlardır. Bu süreçte dâhili olaylar ile baş etmek zorunda kalan hükümdarlar, Hristiyan devletlerin ilerlemesini durduramamıştır.

Son söz olarak şu değerlendirme ve teklifleri yapmayı uygun görüyoruz: Bu çalışmada devleti yıkılmanın eşiğine sürükleyen ve insanların "kıyamet alameti" olarak isimlendirdiği bu dönemin olaylarına siyasi bağlamda ışık tutmaya çalıştık. 800 yıllık Endülüs tarihi içerisinde 60 yıllık küçük bir zaman dilimini, hem de kısmi bir

konuyu içeren mütevazı bir çalışma olarak okuyucuya sunduk. Bu çalışmanın Endülüs üzerine yapılacak daha birçok yeni araştırma konularına vesile olmasını umuyoruz.

Endülüs tarihi üzerine yapılmış mevcut araştırmaların çoğu Avrupa tarihine gösterdikleri ihtimamdan dolayı Batılı tarihçilerle veya erken dönemlerde yazılmış Müslüman tarihçilerin eserleriyle sınırlı kalmıştır. Son zamanlarda ülkemizde Endülüs alanında yapılan araştırma ve çalışmalar her ne kadar artıyor da, gün yüzüne çıkarılmasına ihtiyaç duyulan birçok konu vardır.

Daha çok siyasi açıdan ele alınan Endülüs tarihinin toplumsal ve kültürel yönleriyle sosyolojik açıdan kapsamlı bir şekilde değerlendirilmeye ihtiyacı vardır. Özellikle Müslüman ve Hristiyanların süreç içerisinde birbirlerini nasıl etkiledikleri ve hangi unsurları müşterek halde Endülüs toplumuna kazandırdıkları ve hangilerini münhasır tuttukları derinlemesine bir şekilde araştırılmaya değer mevzulardandır.

KAYNAKÇA

- el-Abbâdî, Ahmed Muhtâr: **Dirâsât fi târîhi'l-Mağrib ve'l-Endülüs**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Cami'â, ty
- Adıgüzel, Cumhuriyet: **“Zünnûniler”**, DİA, C. XLIV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, ss. 576-577.
- Ahbâru Mecmû'a, (müellifi meçhul): thk., İbrahim el-Ebyârî, Kahire, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1989.
- Ali, Nureddin Âl-i: **Endülüs Tarihi**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2010.
- Amabe, Fukuzo: **Urban Autonomy in Medieval Islam: Damascus, Aleppo, Cordoba, Toledo, Valencia and Tunis**, Leiden: Brill, 2017.
- Arslan, Şekîb: **Târîhu ğazavâti'l-'Arab**, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ty.
- Atçeken, İsmail Hakkı: **“Puvatya (Balâtü'ş-Şühedâ) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma”**, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 8, Konya, 1998, ss. 243-263.
- “Endülüs Fâtihlerinden Mûsâ b. Nusayr'ın Akibeti”**, Milel ve Nihal: inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi, C. XII, sayı: 1, Ocak – Haziran 2015, ss. 9-34.
- Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2002.
- Avcı, Casim: **“Kasî (Benî Kasî)”**, DİA, C. XXIV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, ss. 561-562.
- el-Bekri, Ebu Ubeyd: **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, tah. Adria van Loven, Andrew Frey, Dar'ül Ğarb el-İslami, 1992.

- el-Belâzüri, Ebü'l- **Futuh'ul-Buldan**, Beyrut, Dar ve Mektebetü'l-Hilal, Abbâs Ahmed b. 1988.
Yahya b. Câbir:
- Blankinship, Khalid **The End of the Jihad State**, Albany, State University of New York Press, 1994.
Yahya:
- Brockelmann, V.Carl: **İslam Ulusları ve Devletleri tarihi**, Çev.; Prof. Dr. Neşet Çağatay, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- Brown, Marguerite: **Magnificent Muslims The Story of Spain's Arab Centuries**, New York, New World Press, 1981.
- Buheyt, Recep **Tarih'il Endelus mine'l-Fethi Hattâ Sukût**, Kahire, Mahmud İbrahim: Mektebetü'l-İman-Mektebetü Ceziret-ül-Verd, 2009.
- Ceran, İsmail: **"Fransa'da İslam"**, AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Güz 2017, Cilt: V, Sayı:10, ss. 16-39.
"Puvatya Savaşı (732)", AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Güz 2016, Cilt: IV, Sayı:8, ss. 17-47.
- Chalmeta, P.: **"Banū Qasī"**, EI2 (İng.), C. IV, Leiden, E. J. Brill, 1997, ss. 712-713.
- Chejne, Anwar G.: **Muslim Spain Its History and Culture**, Minneapolis, The Univercity of Minnesota Press, 1974.
- Collins, Roger: **A History of Spain, Caliphs and Kings: Spain, 796–1031**, General Editor: John Lynch, Wiley-Blackwell Publishing, 2012.
- Cutler, Allan: **"The Ninth-Century Spanish Martyrs' Movement and the Origins of Western Christian Missions to the Muslims"**, The Muslim World, C. LV, sayı: 4, Ekim, 1965, ss. 321-339.

- ed-Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ: **Bugyetü'l-mültemis fi târîhi ricâli ehli'l-Endelüs**, thk.:İbrahim el-Ebyari, Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri ve Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnani,1989.
- Demirkent, Işın: **“Franklar”**, DİA, C. XIII, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, ss. 173-176.
- ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe: **el-İmâme ve's-Siyâse**, thk. Halil Mansur, Beyrut, Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne: **Histoire des Musulmans d'Espagne “Spanish Islam”** (İngilizce'ye çev. F. Griffin Stokes), London, Chatto-Windus, 1913.
- Ebû Halîl, Şevki: **Balâtü'ş-şühedâ bi kıyâdeti Abdür'r-Rahman el-İGâfikî**, Dimeşk, Darü'l-fikr, 1998.
- Ferrûh, Ömer: **el-Arab ve'l-İslâm fi'l-Havzi'l-Garbî mine'l-Bahri'l-Ebyazi'l-Mütevessit**, Beyrut, Menşuratu el-Mektebü't-Ticârî, 1959.
- el-Gassânî, Muhammed b. Abdulvehhab: **Rihlet'ul-Vezir fi'f-tikaki'l-esir**, thk.Nuri El-Cerrah, Daru's-Süveydi, 2002.
- Gibbon, Edward: **The History of the Decline and Fall of the Roman Empire**, ed. J.B. Bury with an Introduction by W.E.H. Lecky, New York, Fred de Fau and Company Publishers, 1906.
- Haccî, Abdurrahman Ali: **et-Târîhu'l-Endelüsî mine'lFethi'l-İslâmî Hattâ Sukûtu Gırnata**, Darü'l-Kalem, 1981.
- Halef, Salim b. Abdullah: **Nüzumu hükmi'l-Ümeviyyin ve rüsumihim fi'l-Endelüs**, Medine, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 2003/1424.

- Hasan, İbrâhim Hasan: **Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, çev. İsmail Yiğit ve Sadrettin Gümüş, C. I-III, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1985.
- el-Hamevî, Yâkut b. Abdillâh Şihâbuddîn el-Bağdâdî: **Mu‘cemu’l-Buldân**, , Beyrût, Dâru Sadir, 1995.
- Hatamleh, Muhammed Abdo: **Mevsû‘atü diyar’ül Endülüs**, C. I, Ürdün, el-Mektebetü'l-vataniyye, 1999.
- Hilmi, Ahmed: **İslam Tarihi, Hz.Peygamber’den Zamanımıza Kadar**, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1974.
- el-Himyeri, İbn Abdi’l-Mun’im: **Sıfetu cezireti’l Endelüs müntehabeten mine’r-ravdi’l-mi’tar fi haberi’l-aktar**, thk. E. Lévi-Provençal, Lübnan, daru’l-cil, 1988.
- er-Ravdu’l-Mi’târ fî Haberi’l-Aktâr**, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Müesset nasır lissekafe, 1980.
- Hitti, Philip K.: **History of The Arabs From the Earliest Times to the Present**, Macmillan Publishing, 1970.
- Siyasi ve kültürel İslam tarihi**, çev. Salih Tuğ, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Holt, P. M.; Lambton, A. K. S. Bernard Lewis: **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, Çev; Kolektif, İstanbul, Kitabevi Yayınları, Aralık 1997.
- Humeydî: **Cezvetü’l-muktebis**, Kahire, ed-Daru'l-Mısriyye, 1966.
- İbn Abdülhakem: **Futûhu Mısır ve'l-Mağrib**, Kahire, Mektebetus-Sekafetud-Diniyye, 1415/1995.

- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân: **Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahum min zevi's-sultâni'l-ekber**, thk. Halil Şehade, Beyrut, Dar'ul-Fikr, 1988.
- İbn Hayyan, Ebû Mervan Hayyan b. Halef b. Hüseyin el-Ümevi (469/1076): **el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs, 232-267 (846-881)**, thk. Mahmud Ali Mekki, Kahire, el-Meclisü'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1970; thk. Mahmûd Ali Mekki, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1973/1393.
- el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs, 275-300 (888-913)**, thk. İsmail Arabi, Magrib, Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1990; thk. P. Melchor M. Antuna, Paris, 1937.
- el-Muktebes fi tarihi'l-Endelüs, 299-330 (911-942)**, thk. Pedro Chalmeta, Rabat-Madrid, 1979.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd: **Cemheretü Ensabu'l Arab**, thk. Komisyon, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn İzârî, Ebu Abdullah Muhammed el-Merrakuşî: **Kitâbu'l-Beyâni'l-Muğrib fi Ahbâri Endelüs ve'l-Mağrib**, Thk: G.S. Colin – E. Levi Provençal, Beyrut, Daru'sSekafe, 1983.
- İbn Kesîr: **El - Bidaye ve'n Nihaye**, thk. Ali Şîrî, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1988.
- İbn Kûtiyye, Abu Bekir Muhammad Kurtubî: **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, thk, İbrahim el-Ebyari, Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri ve Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnani, 1989.
- İbn Saîd, Ali b. Musa: **el-Muğrib fi Hule'l-Mağrib**, thk.; Şevki Dayf, Kahire, Daru'l-Mearif, 1955.

- İbn. Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed: **el-İk'dü'l-ferîd**, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim: **el-Kâmil Fi't-Târih**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut, Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1997.
- İbnü'l-Hafîb, Lisanüddîn: **A'mâlü'l-a'lâm fi men bûyi'a qable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm**, thk. Seyyid Kesrevî Hasen, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kudâî el-Belensi: **el-İhâta fi Ahbâri Gırnâta**, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kudâî el-Belensi: **el-Hulletü's-siyerâ**, thk. Hüseyin Mûnis, Kahire, Darü'l-Maarif, 1985.
- İbnü'l-Faradî: **Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs**, thk. Seyyid İzzet'ül-İtar el-Huseynî, Kahire, Mektebetü'l-Hanci, 1988.
- İbnü'd-Delâî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Enes b. Dilhâs el-Uzrî: **Terşî'u'l-ahbâr ve tenvî'u'l-âşâr ve'l-bustân fi ğarâ'ibi'l-büldân ve'l-mesâlik ilâ cemî'i'l-memâlik**, thk. Abdülazîz el-Ehvânî, Madrid, Mehad ed-Dirâsât el-İslâmiyye, 1965.
- İdrisî: **Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs li'l-İdrisî**, thk. R. Dozy, Michael Jan de Goeje, Leiden, 1866.
- İmaduddin, S. Muhammed: **Muslim Spain - 711-1492 A.D: A Sociological Study Medieval Iberian Peninsula**. Texts and Studies, Vol. 2, Leiden, Brill Academic Publishers, 1997.

- Endülüs Siyasi Tarihi**, Çev. Yusuf Yazar, Ankara, Rehber Yayıncılık, 1990.
- Înân, Muhammed Abdullah: **Devlet'ü-l İslam fi'l-Endelus**, Kahire, Elhancı Yayınevi, 1997.
- Yazar: Kolektif: **İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı**, Siyer Yayınları, Ekim, 2018. C. IV.
- Kaplan, Sena: **“Endülüs Emevi Emirlerinden Hişâm b. Abdurrahman Dönemi”**, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD), XIX / 2 (15 Aralık 2015).
- Karaismailoğlu, Adnan: **“Acem”**, DİA, C. I, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, s.321.
- el-Kazvinî, Zekeriya: **Asar-ül Bilad ve Ahbar-ül İbad**, Beyrut, Dar'u Sadır, ty.
- Kenndy, Hugh: **Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi**, Çev. Ayşenur Demir, İstanbul, Dergah Yayınları, 2019.
- Köprülü, M. Fuad; Barthold: **İslam Medeniyeti Tarihi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Küçüksipahioğlu, Birsal: **“3. Abdurrahmân Dönemi Endülüs Tarihi”**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Mahmud, Münâ Hasan: **el-Müslimûn fi'l Endelüs ve Alâkatuhum bi'l-Frenc**, Kahire, 1986.
- el-Makkarî, Ahmed b. Muhammed et-Tilimsani el-Mağribi: **Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratîb**, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Sadır Yayınevi, 1997.
- Mekki, Ahmet Tahir: **Dirâsât Endelüsiyye**, Kahire, Dârü'l-Maârif, 1987.

- Mes'ûd, Sâmiye
Mustafa: **el-'Alâkâtu beyne'l-Mağrib ve'l- Endelüs fi 'asr'l-
Hilâfeti'l-Emeviyye**, İskenderiye, Dâru'l-Ayn li'd-
Dirâsât ve'l-Buhûs el-İnsâniyye ve'l-İçtimâiyye, 2000.
- Miranda, A. H: **"İbn Kâsî"**, EI² (İng.), C.III, Leiden, E. J. Brill- London,
Luzac&Co., ss. 815-816.
- Mu'nis, Hüseyin: **Fecr'ul-Endelus**, Kahire, Daru'l Reşad, 2008.
- Tarihu'l-Coğrafiyyeti ve'l-Coğrafiyyin fi'l-Endelüs**,
Kahire, Mektebet'u Medbul, 1976.
- en-Na'naî,
Abdülmecîd: **Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fî Endelüs**, Beyrut,
Dârü'n-Nahdati'l-Arabiye, 1986.
- Nicolle, David: **Poitiers AD 732: Charles Martel Turns The Islamic
Tide**, Osprey Publishing, 2008.
- Nuveyrî, Şihâbüddîn
Ahmed b.
Abdülvehhâb: **Nihayetu'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb**, Kahire, Darul-Kütüb
vel-Vesaikil-Kavmiyye, 2003.
- O' Callaghan, Joseph
F.: **A History Of Medieval Spain**, New York, Cornell
University Press, 1975.
- Özdemir, Mehmet: **"Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri"**, (doktora tezi),
Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam
Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Ankara,
1989.
- "Muvelledûn"**, DİA, C. XXXII, İstanbul, Türkiye
Diyanet Vakfı, 2006, ss.228-229.
- "Tuleytula"**, DİA, C. XLI, İstanbul, Türkiye Diyanet
Vakfı, 2012, ss. 363-368.
- "Endülüs"**, DİA, C. XI, İstanbul, Türkiye Diyanet
Vakfı, 1995, ss. 211-215.

Endülüs Müslümanları Siyasi Tarihi, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2013.

Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2017.

“**İbnü'l-Kıt**”, DİA, C. XXI, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, ss. 114-115.

“**Gırnata**”, DİA, C. XIV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, ss. 51-57.

Pirene, Henri:

Mohammed and Charlemagne, New York, Meridians Book, 1959.

Provencal, E. Levi:

Tarih İsbanya el-İslâmiyye mine'l-Feth ila Sükuti'l Hilafeti'l-Kurtuba (711-1031), (Çev. el-Bambi, Ali Abdurrauf –Ali İbrahim el-Menufi – esSeyyid Abduzzahir Abdullah), Kahire, el-Meclisi'l-A'la li's Sekafe, 2000.

el-Hadâratü'l-Arab fî Endelus, çev. Zevkan Korkut, Beyrut, Daru Mektebeti'l-Hayat, ty.

Reinaud, Joseph
Toussaint:

Muslim Colonies In France, Northern Italy And Switzerland, Çev. Haroon Khan Sherwani Lahore, Pakistan, Published by Sh. Muhammed Ashraf, Kashmiri Bazar, 1964.

Roberto Marín-
Guzmán:

“**The Causes of the Revolt of 'Umar ibn Ḥafşūn in al-Andalus (880-928): A Study in Medieval Islamic Social History**”, Journal of Arabic and Islamic Studies, C.XLII, Leiden, E.J. Brill, Temmuz, 1995, Fasc. 2, ss.180-221.

- “The Rebel Fortresses in al-Andalus: The Case of Bobastro”**, Journal of Arabic and İslamic Studies, C. XLVI, Leiden, E.J. Brill, 2007, N.1, ss.41-71.
- “A Study Of The Revolt Of’Umar Ibn Hafsûn’ İn The Period Of The Amîr’Abd Allah(888-912)”**, Journal of Arabic and İslamic Studies, Leiden, E.J. Brill, C. XXXIII, 1994, N.4, ss.419-473.
- “Social and Ethnic Tensions in al-Andalus: Cases of Ishbiliyah (Sevilla) 276/889-302/914 and İbîrah (Elvira) 276/889-284/897: The Role of ’Umar Ibn Hafsûn”**, Journal of Arabic and İslamic Studies, Leiden, E.J. Brill, C. XXXII, 1993, N.3, ss.279-318.
- Safedî, Salahaddin Halil b. Aybek: **el-Vâfi bi’l Vefeyât**, thk. Ahmed el-Arnâvut-Türkî Mustafa, Beyrut, 2000.
- Sâlim, S. Abdülazîz: **Târîhu Batalyevs el-İslamiyye ve garbü’l-Endelüs fi’l-asri’l-İslâmî**, I-II, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi’l-Camia, 1991.
- Fi Tarih ve Hadâratî’l-İslâm fi’l-Endelus**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi’l-Camia, 1985.
- Tarihu’l-Muslimîn ve Asârihim fi’l-Endelus**, Lübnan, Dârul Meârif, ty.
- Scott, Samuel Parsons: **History of the Moorish Empire in Europe**, Philadelphia, J. B. Lippincott Company, 1904.
- Sercânî, Râğîb: **Kıssatu’l-Endelüs mine’l-Feth ile’s-Sukût**, Kahire, Müessesetu Ikra, 2011.
- es-Sûfî, Hâlid: **Târîhu’l-Arab fi’l-Endelüs**, Bingazi, 1980.

- Târîhu'l-‘Arab fi İspanya, Nihâyetü'l-hilâfeti'l-Emeviyye fi'l-Endelus**, Halep, Mektebetü dar eş-Şark, 1963.
- es-Süveydân, Tarık: **El-Endülüs Tarihu'l-Musavver**, Kuveyt, el-İbdau'l-Fikriyye, 2005.
- es-Sülavî, Ahmed b. Hâlid: **el-İstiksâ liahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ**, thk. Muhammed en-Nâsirî, Cafer en-Nâsirî, Dâru'l-Kitâb., Dâru'l-Beydâ, 1954.
- Şeyban, Lütfî: **Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri**, İstanbul, Umut Matbaa Yay., 2003.
- Endülüs**, İstanbul, Albaraka Yayınları, 2019.
- et-Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir: **Tarihu'r-Rusül ve'l Memlük/ Vesilet Taberi et-Tarih**, Beyrut, Darut'türas, 1387.
- Taha, Abdulvahid Zunnun: **el-Fethu ve'l İstikraru'l Arabiyyi'l İslamiyyi fi Şimali İfrikiyye ve'l Endelüs**, Bingazi, Libya, Daru Medari'l İslami, 2004.
- Watt, W. Montgomery; Cachia, Pierre: **Endülüs Tarihi**, Çev. Qiyas Şükürov- Cumhur Ersin Adıgüzel, Küre Yayınları, 2018.
- Wellhausen, Julius: **Arap Devleti ve Sükûtu**, Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Wolf, Kenneth Baxter: **Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain**, Liverpool, Liverpool University Press, 2011.
- Ya'kubî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Yakub İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzih: **el-Buldân**, thk. Muhammed Emin Dannavi, Beyrut, 2002.

Yıldız, Hakkı Dursun: **“Abdurrahman el-Gafıkı”**, DİA, C.I, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, s.162.

“Abdurrahman III”, DİA, C. I, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, ss. 152-155.

“Berberîler”, D.İ.A, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, C.V, ss. 478-483.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul, Çağ Yayınları, 1988.

**Zikru Bilâdi'l-
Endelüs:**

Müellifi Meçhul, thk. Abdulkadir Bubaye, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, 2007.

EKLER

ENDÜLÜS EMEVÎ HÜKÜMDARLARI	
I. Abdurrahman	138 (756)
I. Hişâm	172 (788)
I. Hakem	180 (796)
II. Abdurrahman	206 (822)
I. Muhammed	238 (852)
Münzir	273 (886)
Abdullah	275 (888)
III. Abdurrahman	300 (912)
II. Hakem	350 (961)
II. Hişâm	366-399 (976-1009)
ikinci defa	400-403 (1010-1013)
II. Muhammed	399 (1009)
Süleyman el-Müstaîn	399 (1009)
ikinci defa	403-407 (1013-1016)
Hammûdî hâkimiyeti	407 (1016)
IV. Abdurrahman	408 (1018)
Hammûdî hâkimiyeti	408-413 (1018-1022)
V. Abdurrahman	414 (1024)
III. Muhammed	414-416 (1024-1025)
Hammûdî hâkimiyeti	416-418 (1025-1027)
III. Hişâm	418-422 (1027-1031)

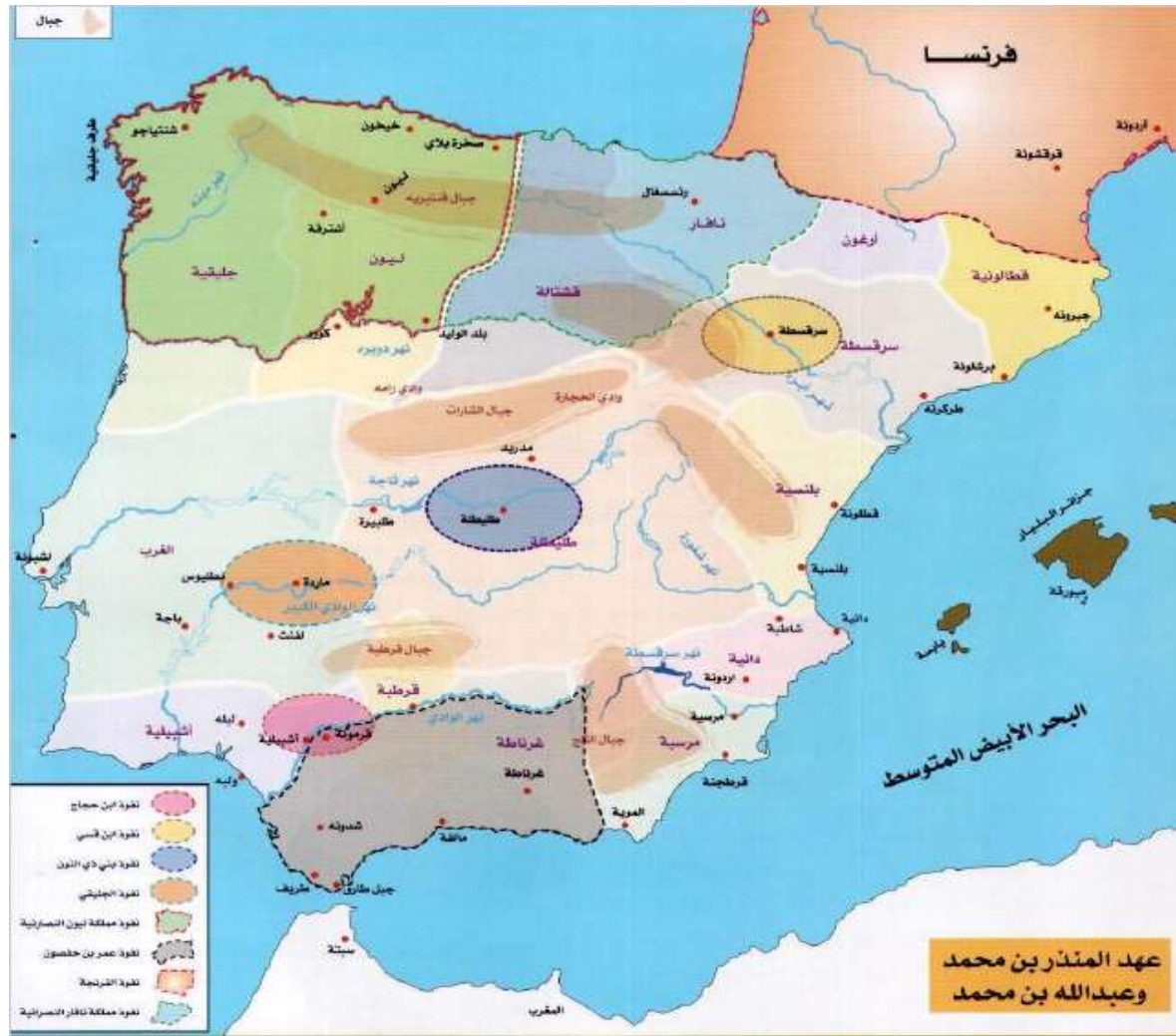
Ek 1: Endülüs Emevî Hükümdarları Listesi³⁶⁶

Ek 2: Endülüs Emevi Devleti Haritası³⁶⁷

³⁶⁶ Mehmet, Özdemir, “Endülüs”, DİA, C. XI, ss. 214.

³⁶⁷ Mehmet, Özdemir, “Endülüs”, DİA, C. XI, s. 211.

Ek 3: Emir Münzir ve Emir Abdullah Dönemlerinde Endülü's³⁶⁸

³⁶⁸ es-Süveydân, Tark, El-Endülü's Tarihu'l-Musavver, Kuveyt, el-İbdau'l-Fikriyye, 2005, s.150.